

БІБЛІОТЕКА

„Українське слово“

ч.

32

Володимир Бирчак

Василько Ростиславич

Історична повість з XI. віку
в двох томах

Том I

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“, Nr. 32
Wasylyko Rostyslawytsch von W. Byrtschak

The Ukrainian Word Library, Nr. 32
Basil Kostislavich by V. Birchak

ВИДАВНИЦТВО
„Українське слово“
в БЕРЛІНІ

Накладом „Українського Слова“ друкуються:

Три більші праці відомого українського географа професора д-ра Степана Рудницького:

1. Огляд національної території України.
2. Українська справа зі становища політичної географії (з двома картами).
3. Die Ukraine und die Großmächte (коло 30 аркушів друку).

Б. Лепкий. Нові твори. Ювілейне видання (з ілюстр.).

П. Сковорода. Вибір творів.

Є. Гребінка. Чайковський, історичний роман.

М. Костомарів. Вибрані твори в декількох томах (Чернигівка, Дві руські народности й ин.).

П. Куліш. Повне видання творів (дальших 2 томи).

Марко Вовчок. Оповідання на основі автографу.

Д. Мордовець. Історичні повісті.

О. Кониський. Вибір творів.

М. Драгоманів. Вибір політичних творів.

М. Кропивницький. Драматичні твори.

І. Нечуй-Левицький. Твори.

Українські історичні пісні й думи.

P. Kulisch. Tschorna Rada. Roman.

I. Herassymowytsch. Hunger in der Ukraine.

До друку підготовляються:

О. Архипенко. Монографія з 80 репродукціями його творів, на розкішному папері (Kunstdruck), 4^о, по українськи й англійськи, німецьки й французьки.

О. Новаківський. Монографія з багатьма репродукціями творів, на розкішн. папері, 4^о.

Збірка творів молодих українських артистів. Велика збірка репродукцій, 4^о.

Орфографічний словник української мови.

Спільне видання „Українського Слова“ й
„Української Народної Бібліотеки“:

Струни. Антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів. Для вжитку школи й хати влаштував Богдан Лепкий. З багатьма ілюстраціями. Берлін, 1922. Два томи.

Том I. Від найдавніших часів до Івана Франка. Стор. VIII+248, вел. 8^о.

Том II. Від Франка до найновіших часів. Стор. XII+296, вел. 8^о.

БІБЛІОТЕКА

„Українське слово“

Ч.

32

Володимир Бирчак

Василько Ростиславич

Історична повість з XI. віку
в двох томах

Том I

Берлін 1923

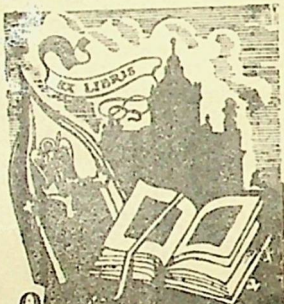
ВІДАВНИЦТВО
„Українське слово“
в БЕРЛІНІ

— Всі права застережені. —

Copyright by „Ukrainske Slowo“

Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin

1923.

Романа
Геник-
Березовського

Scharfes Druckereien, Воцляр.

ВАСИЛЬКО РОСТИСЛАВИЧ

ТОМ I.

I.

И рекохъ въ оумѣ своемь.

I.

В княжому дворі в Теробовлі.

Їздець на коні, в подорожній одежі, в'їхав в Теробовлю тим шляхом, що вів від південного сходу зі Скали та Камянця через Мшанець в Теробовлю. За їздцем їхали отроки. Наганяли коней і спішилися.

В'їхали в город. По лівій руці їздців розтягнулася вузька долина, серединою якої плила ріка Гнізна, в тих часах ще широка та глибока. За рікою знімалися високі гори, зарослі тінистими лісами. І праворуч їздців, майже зараз коло самої дороги виростали гори. Але їздець, що саме в'їхав в город, не звертав уваги на красу його положення, чи то тому, що все те вже давно бачив і все було йому знакове — чи може й тому, що нині так спішився. Скоро поїхав він дорогою вгору понад рікою, та зараз за церквою, що стояла в середині города, звернув коня наліво, на міст на Гнізні.

Кінь заїржав, коли почув шум води, холод і вогкість, що неслася від ріки. Як радо був би він, змучений, напився та відсвіжив себе. Але їздець спішився. Зараз за мостом затяв знов коня острогами і звернув на дорогу, що вела в гору, на якій стояв княжий

замок. Зморений кінь відсапував тяжко й добирав останків сил, щоб добитися до замку.

Сонце перейшло південь. Із піль неслася пісня пізніх женців та косарів.

Їздець виїхав на гору, глянув позад себе за отроками і станув перед глибоким ровом, над яким підтягнуто вгору зводжений міст.

— Спускай міст! Якої мари підтягнув його в білий день, а ще в мирний час, угору? — крикнув з коня.

— Се ви, пане соцький? Ми зараз спустимо. Направляємо, — відповіли з того боку.

По кількох хвилях забрящали ланци і зводжений міст знизився і зловив другий беріг. Кінь задуднів копитами по деревлянім мості і пан соцький в'їхав з отроками в княжий двір.

— Дома великоможний князь Василько?

— Дома. Перед хвилею були у городі, придивлялися, як Грек учить княжичів стріляти до ціли.

Пан соцький зіскочив з коня, обтріпав з грубшого одержу з пороху і ступив у двір. В дверях звітав його стрункий гридник, що сторожив. Соцький одвітив мимоходом і пішов скоро довгим мало освітленим коридором. Перейшов попри одні двері, другі, треті, наліво і увійшов.

В просторій кімнаті сиділи урядовці, військові старшини. Пан соцький приступив до вищого і просив:

— Звісти князеві, що я вже вернувся.

Але князь зачув його голос і сам виглянув з дверей.

— Вже вернувся? А що прийдуть? — спитав князь живо.

— Торки вже під Теробовлею, — відповів соцький. — Я їхав разом з ними, та покинув їх, щоб тебе звістити, господине. Під вечір вони вже під нашими заборолами.

— Багато їх? — спитав князь, а його очі загоріли цікавістю й запалом.

— Всіх душ більш десяти тисяч. Мужів, жінок, дітей. Войовників у них десять сотень, на ножі йдуть в бій!

— О, знаю, знаю степовиків. Не раз ішли в бою мені під рукою! Як добреж ти вивязався зі свого завдання, пане соцький, привів мені десять сотень войовників, хижих орлів, степових комонників!

— Я довго їздив, заки їх знайшов, — став розказувати соцький, вже сівши, й радий, що задовольнив князя. — Їхав я довго, заки їх знайшов. Знаєш, прецінь, господине, що колись Торки були панамі у степах, але від сходу наперли сильніші Половці. Ще на весну, як всюди є досить трави і зелені, містяться одні побіля одних. Але в літі сонце випалить весь степ і зелена трава є тільки над рудками й балками, тоді сильніші Половці проганяють від зелені Торків й саміж захоплюють зелень. Орду Торків, що я їх привів, розгромили саме Половці. Торський хан опинився на спаленім степу, його стада й його люде стали гинути на безвіддю. Тоді й навинувся я в щасливу хвилю.

— Добра мені щаслива хвиля! — засміявся князь.

— Для мене щаслива! — поправив соцький. — Кажу ханові: ходи, пане, служити мому господинові. Він дасть тобі землі між лісами та над ріками, що ні сонце не випасть їх в літі, ні дикий Половчанин не займе їх в тебе. За те в бою підеш йому під руку... Хан згодився. Його орди остали на схід від Бакоти, а він сам зі своєю сотнею, челядію й родиною зближається саме до Теробовлі, щоб тобі, господине, дати честь.

— А Печеніги? — спитав князь.

— Говорив я їм з Печенігами й вони вбїцялися прийти на твої землі, та покищо прислали зі мною своїх послів, щоб ті оглянули твої землі, княже, і зробили вмову. Стрінули ми і Бериндичів — се торське плем'я — і вони додали своїх послів. І ті їдуть з нами. Під вечір вони всі в Теробовлі.

— Добре, добре! — промовив супокійно князь. І задумався. По хвилі докинув: — А правда, як ти від'їхав у степ, довідався я від купців ізза Карпат, що й між наддунайськими Болгарами можна знайти наємні війська. Як стій, вислав я їм до них своїх послів. Поїхав соцький Юрій та Остап. Сподіваюся отже, що й Болгари перейдуть до мене. — І знов задумався. По хвилі знов докинув живо: — А бачив ти по правій руці при дорозі цілий ряд кузень? Там кують мечі без упину. А знаєш, відки в нас залізо? Таки своє копаємо! Біля Бродів є його досить! Ковалі вже давно брали його відти. Я наняв робіт-

ників, розширив копальні і тепер день в день возять його відти. В Теревовлі перетоплюють, а потім в кузні! Пів сотні мечів родиться нині в мене, в моїй Теревовлі. І копія, панцирі й шоломи. Все в нас своє!

— Відкиж робітники? — спитав здивований сотник.

— Відки? Із широкого світа. Зачинали свої, але вдарили перші молоти об кovala і, здається, відгомін пішов на весь світ. Як зпід землі з'явилися Німці, прибігли Мадяри, на-нялися й Греки. Відома річ: кують мечі — буде діло.

— Колиж уже? — спитав соцький.

— Отсе ми ще й побачимо! — відповів якомсь нерадо князь. — А правда, ми заговорилися, а ти, пане соцький, з дороги, змучений. Сідай, покличу, щоб подали їсти.

— Чи час нам, господине, засідати? Під вечір Торки під нашими заборолами! Я приїхав, бо думав, що схочеш, господине, вийти проти них.

— Піду, та покищо сідай. — Князь встав, підійшов до дверей і крикнув в них:

— Романе!

Вбіг отрок.

— Попроси княгиню, щоб заставила столи. Скажеш, що вернув пан соцький Ізяслав Перемиський. А потім поїдеш верхи до моїх дружинників, щоб ще нині під вечір приїхали в двір. Поїдеш до старого Пороя, Акиндина, Антона Ізяславича і Стефана Перейноса. А ще не забудь тисяцького Калогів. Щоб усі були під вечір у мене.

Кілька хвилин пізніше увійшла в світ-

лицю княгиня. Увійшла в темній спідниці і яснім літнику, вишиванім ріжним узороччям. Великі золоті ковтки звисали з її ушей, чорне, буйне волосся накривало паволочне возголівя. На її подовгастім лиці малювався сум і — здавалося — терпіння.

— Стіл вже заставлений. Прошу, пане соцький!

Перейшли в стільну.

— Щоб ти знала, Оленко, які добрі новини привіз мені пан соцький! Не новини — а саме діло. Десять сотень Торків, узброєних, на конях, приводить мені мій пан соцький. Їх хан зі своєю сотнею доїздить саме до Теробовлі. Іще нині вони тут! Отсе мені військо! А ще йдуть послы Бериндичів та Печенігів, які також прийдуть до нас. А може ще й Болгари наддунайські! Отсе буде військо!

Княгиня глянула на мужа сумними очами.

— Військо — тобі втіха, мені жаль, — одповіла.

Князь порушився нетерпляче.

— Ти, княже, зле зрозумів мене, — поправилася княгиня по хвилі. — Я не думала, господине, щоб ти мене ради не йшов воювати. Твоє се діло. А тільки кажу, що тобі се втіха, меніж . . . — і замовкла. По хвилі докинула: — Знаєш, княже, яка я все боялива. Остану сама, вночі повіє вітер, завие пугач — буджуся й огортає мене страх: а може пригодилося князеві яке горе? Приснитися страшний сон, я буджуся, толкую собі всяко, вбиваю кожную страшну думку, а думка все

у мене: а може там мойому князеві, мойому ладові? . . .

— А потім вертає ладо з побідою. Веселий, дужий, — сміявся князь.

— Вертає! — і княгиня також усміхнулася. — Та заки вернеться, кільки журби та тривоги в мене?

— Значить: наперед не журися. Часто журимось прийдешніми нещастями, які до нас потім ніколи й не заходять.

— Скажи се серцю. Скажи так, щоб слухало тебе! Мене воно не слухає.

— Де сини? Чому вони не при столі? — спитав князь по хвилі.

— Мабуть в городі. Тиж сам, княже, заставив їх учитися стріляти з лука. Видумав забаву. Сеж діти ще!

— А хоч би й діти, хай від молоду вчаться! — промовив соцький. — Синиж!

— Дякую, пане соцький, що хоч ти береш мене в оборону, — жартував князь. — Юрко й Іван поправді ще малі, та я їх вже учу, щоб зрослися від малого з луком та мечем.

Княгиня встала, підійшла до маленького віконця, відчинила його й крикнула у сад.

— Юрку! Йване! Батько кличе!

І казала до соцького:

— Як радо я поміняласяб! Похід — товариство, боротьба! Це все миліше й любіше, як самітний дім . . .

— Можемо помінятися! — промовив князь.

— Міняймося! Але чи ти, княже, зумієш весь час сидіти дома?

— Але чи й ти будеш спокійна в полі?
І там завие часто сич . . . І там . . .

— Не будь жеж, княже, такий гордий,
що я про тебе тільки й думаю . . . — одпо-
віла княгиня.

Вбігли сини. Розхрістані. З луками в
руках. На лиці Івана ще видніли сльози.

— Ти плакав, Іванчику? — питала кня-
гиня, пригортаючи його до себе.

Юрко прибіг до пана соцького, та за-
мість звітатися з ним, спитав батька.

— Торки . . . ?

— Доїздять до Теробовлі.

Юрко глянув великими очима по бать-
кові й соцькому. Ще не вірив.

— Доїздять до Теробовлі, — промовив
пан соцький. — Під вечір поїдемо проти них.

— І я! І я! — просився Юрій і підска-
кував з утіхи по кімнаті. — І я поїду з вами!

— Поїдеш, поїдеш, — на те князь.

— Ось маеш вже його! — каже княгиня.
— Ще не підросло добре від землі — а вже за
батьком тягне . . . Ти, Іване, — звернулася
до молодшого, — останешся зі мною.

Іван глядів хвильку на батька. Юрій під-
моргував: тиж разом з нами . . .

— Правда, ти останешся зі мною? — і
мати пригорнула й цілувала його.

— З тобою, мамо, буду я в вечір і цілу
ніч . . . А під вечір поїду таки з батьком,
Юрієм і всіми . . . проти Торків.

— Пізнати воїна! — тішився батько.

— Поїду з Юрієм, хоч він мене й бив, —
докинув жалібно Іван.

— Бив тебе? За що? — питала мати.

— Батько казали нам стріляти до ціли, на дубі затяли топором рану таку велику, як долоня, й казали, що то ціль. А Юрко, знають мама, не ціляв в дуба, як казали батько, а ціляв і стріляв у мене.

— Певно, певно! — кричить знов Юрко. — Нам казали батько стріляти в дуба. Я й стріляв, та дуб мовчить, хоч я вцілив в саму рану. Я взяв тоді стрілу, але взяв без вістря і кажу я до Івана: боронися, бо йду на тебе! Я стрілив, а він замість боронитися і відбитися — в плач та в ноги! Отже, як він став утікати, я мав тоді право його дігнати і набити. Щоби більш не втікав.

Князь погладив сина, а молодшого спитав:

— Чому ж ти не боронився? Чого ти плакав та втікав? Войовникові, лицареві се не до лиця. Хоч болить — закуси уста і смійся ще. Закуси уста!

— Він мамин син, — і княгиня хотіла його пригорнути до себе. Але Іван вирвався скоро.

— Ні, ні! — кричав і підбіг до батька. Всі стали сміятися. Усміхнулася й княгиня.

В двері увійшов старець. Низького росту. Тримався ще кріпко. Сивий, довгий волос звисав з його голови . . . І над очами звисали довгі, білі вії, як сніжні хмари. Вже не довиджував добре. Увійшов, склонився й роздивлявся, не добачаючи.

— Батьку! — промовив князь. — Пан соцький Перемиський вернувся зі степу. Вечером ідемо проти Торків. Десять сотень, батьку!

Князь все називав старого Порейя батьком. Старий служив ще батькові князя Василька, Ростиславові, що княжив тому трицять літ в Галичині. Коли волинський князь, з яким галицький все був у війні, прогнав Ростислава з Галичини в степ, з князем пішов і старий Порей. Ростислава отруєно в Тьмуторокані. Старий Порей заопікувався синами і став їм служити. Враз зі синами вернув зі степу здобувати галицьку волость. Князь Василько любив його за його вірність, розум та повагу, і все звав його своїм батьком.

— Торки вже прийшли? — спитав старий. — Слава Тобі, Боже!

— Діти й внуки Дива розпаношилися, — промовив князь. — Відомаж річ, що наша руська земля і ми всі є внуками ясного Дажбога. Але Див, темний Див, той Аріман, усе в боротьбі з сонцем, хоче його знищити. Та рік-річно сонце не дається і на весну виходить побідно з боротьби. Але Див воює не тільки з одним сонцем, але й з його внуками, із нами. Темний Див шле з степу і з заходу на нас дикунів, щоб підбили нашу землю.

— Княже! — перебив старий Порей, сідаючи, — я вже не раз говорив тобі, що нам не страшні Половці, не страшні й Ляхи! Темний Див поселився не тільки посеред Половців і Ляхів проти нас. Найтемніші його діти, а наші найбільші вороги, живуть таки в нас — на Руси. Ось тих бережися, княже.

— Давид Ігоревич? — спитав тихо князь.

— Так, Давид Ігоревич! Я не раз говорив вже тобі, господине, що заки вирушиш в поле на внуків дикого Дива, що поселилися над Вислою і Доном, заки ополчиш свої полки, щоб на камуз розбити західніх внуків Дива ти все памятай на внуків Дива на самій Русі, ти все, княже, памятай на Давида Ігоревича, князя Волині! Памятай, що твого великого, хороброго батька, Ростислава, прогнали з Галичини князі Волині, а потім вляго отрую твому хороброму батькові в Тьмуторокані за старанням і срібло князів Волині. Ти все памятай, сину, на смерть свого батька! Нині на Волині сидить Давид Ігоревич. Що його попередники твому батькові — се він є тобі! Бо темний Див розсіяв своїх внуків скрізь по цілій Русі. Половці та Ляхи ідуть на нас мечами і пожежею. А внуки Дива, що на Русі, сіють міжусобиці, сумнів та зневіру. Ось і на півночі від нас, у Волині, ледащо, а не князь. Не вір тій гадюці! Я боюся, княже, що ти запустишся у бої з Польщею, а Давид тільки й ждатиме, щоб нечаяно тебе з боку . . . Тому я все кажу тобі, княже, найперше рознеси Давида! А зметеш його з лица землі, тоді безпечно йдемо на Польщу, йдемо в широкий степ!

Князь одповів:

— Батьку, се казав ти мені не раз, та знаю Давида, як свій меч. Але . . . Я і мій брат Володар і небіщик Рурик та Давид Ігоревич — ми товариші молодечих літ. Приятелі. По смерті батька попали ми — сеж знаєш сам найліпше — в полон волинського князя Ярополка, попав туди й Давид Ігоре-

вич. Ми разом були в полоні, разом і втікали в степ, разом в Тьмуторокані і війська збирали. Разом і воювали ми з Ярополком. Молодість в нас одна! І хоч я добре бачу наскалені Давидові зуби і хоч признаю вповні правду твому слову — зважитися не можу . . . — і князь задумався. По хвилі додав:

— А таки найперше возьму Польщу! . . . Я сильний — чогож мені боятися Давида?! Най спробує тільки!

— Великий і сильний Дажбог, але й над ним щороку відносить Див побіду.

— І се правда. Про се й подумаю ще, — відповів князь. — А покищо на зустріч новим моїм військам!

В світлицю сходилася дружина.

За Пореем увійшов високий Акиндин Перемиський, рідний брат соцького. За ним низенький дружинник Володимир, з великою, лисою головою та довгим-довгим вусом. Усміхався.

— Від рана свербіла в мене рука. Я й не знав із ким мені прийдеться вітатися. А се приїхав наш пан соцький! А з ним ціла орда Торків. Ту справу треба буде охрестити . . .

— Голодній кумі . . .

— Дарма! Не одним хлібом живе чоловік, а й медом і вином, — говорять черці та святе писаніє. Вправді я сам його не читав, але так говорять . . . Кожну добру справу мусить чоловік охрестити і закропити . . .

— А як там йде робота? — спитав князь. — Як там, Володимире, твої кушнірі?

— У мене все в ладі, — відповідає вже

поважно дружинник Володимир. — Все в ладі! Зараз, княже, зараз я все розкажу ... Княгиня дає чарку, годі одказатися ... Я зараз! ... В мене все в ладі ... Можна ще одну! ... Бог в трійці! ... Робота йде, аж чую, корови й коні зажурилися.

— Чогоб то зажурилися? — спитав князь.

— Чого? Добре мені чого? День в день мої робітники вишивають стільки скіри на нові сідла й кінську упряж, що корови й коні, які ще жиють, бояться, що й вони завтра переминяться в сідла ...

Всі стали сміятися, а молодий Порейович, що то все насмішкував собі з Володимира, каже:

— Наш великоможний князь питає про роботу кушнірів — бож Володимир їх соцьким — а він і сам гаразд не знає, чиїм він соцьким і говорить про журбу коров ...

Всі стали знов сміятися, а Володимир серед загального сміху й переривання боронився і далі вихвалював себе.

— Княже, господине. У мене робота йде, аж лящить в ушах!

— Так тихо, княже, йде у нього робота, аж в ушах лящить! — підхопив знов Порейович.

Володимир вже був лютий.

— Не перебивай!

Всі знов розсміялися.

— Княже, перед місяцем їхали купці з Києва в Коломию по сіль. Стрінув я їх в городі й кажу: на другий раз не пустимо через город, а хоч об'їдете ви город, не дїста-

нете соли. Нам треба кожухів для війська! Я жартував, а ті привозять нині! Девять підвод. Я ледви й почислив. Було звиш дві копи. Се нині нам прибуло, крім того, що шиють наші кушнірі.

— Завтра огляну, — промовив князь.

— Княже, господине, ти вже його убив! — підхопив знов Порейович.

— Климє! — звернувся князь до Порейовича. — А як там твої роботи поступають? Як там з одежею?

— З одежею іде поволіще.

— Слухайте! — тішився Володимир. — Він сміявся з мене, тепер ви слухайте, що то він нашив.

— Все скажу по правді. Всі мотки, які були з зіми, виткали ткачі. Нові мотки требаб прясти, та літо є тепер, баби роблять в полі, поволі йде робота.

— А давні виткані вже всі?

— Уже всі. Мої без впину роблять. У мене почуває кожний, що він, хоч за варстатом тільки, веде велику боротьбу. Тому всі сили кожний напружа, щоб цілість вийшла добре.

— А з заграниці?

— У Німців маю замовлені сукна і полотна, привезуть по Михайлі.

— А кравці? — спитав далі князь.

— І ті вже вишили усе. А кільки вже готових штук, се скажу завтра, княже.

— Огляну завтра і твою роботу. Отсе мене тішить. Значить під зіму ми з усім готові. Підемо в чисте поле — а куди і проти кого — порадимося ще. А покищо: ми їдем проти Торків!

II.

Прихід Торків.

Дорогою з Мшанця до Теробовлі зближалися під вечір Торки.

Попереду походу на білих, малих конях їхали їзці у сірих опанчах і кудлатих високих баранячих шапках. Се були гудці, що тримали в руках поводи, а при устах дудки, сопілки й свирілі. Протяжна і як степ повільна, сумна пісня стелилася за ними по полях та горбах. На нивах ставали люде, гляділи й слухали.

За гудцями котився широкий, довгий віз на високих колесах. На нім уміщено високу камінну статую бога сонця з чотирма лицями, зверненими на всі чотири часті світа. У підніжжю бога сидів бородатий волхв; біля нього жеврів огонь, волхв докидував що хвилі до нього хворосту і товсті смоляні скипки. Се був вічний їх огонь, що все горів перед ясним богом. Перед виїздом знесли всі торські вежі останки свого багаття і віддали богу, від якого взяли. Коли прибудуть на нове місце і розтаборяться, розберуть знов до своїх веж та наметів ясну полемінь. За багаттям їхав торський хан зі своєю дружиною. Малий, присадкуватий, з обпаленим лицем. На собі мав малий кожушок, що був на верхи руном. Грудь хана була обнажена, а на ній лищалися золоті візантійські монети. При боці сріблом вибиваний меч, на голові кучмата чорна шапка.

Їхав мовчки. Задуманий. На його лиці малювався недавно пережитий біль та сум.

Гірке було вчора, не знати й яке буде завтра. Біля нього їхала його дружина й кілька з Василькової.

— Се вже Теробовля? — спитав хан, коли з вершка гір, що розтяглися на південний схід від Теробовлі, побачив у своїх ніг широкий, зелений яр і ріку Гнізну, що вилася в крутих берегах тим яром, і город над рікою.

— Чудово лежить! А княжий замок?

— По другім боці Гнізни, на горі.

— Вже бачу, бачу. Як орел на горі! — І хан стримав коня і став приглядатися замкові здалі. Потім звернувся до своїх:

— З'їдемо в низ, над річку, на широке оболоння, там розобозимося.

За ханом та його дружиною довгими рядами їхали комонники, що за музиками з переду підтягали сумовиті степові пісні. За ними тягнулися вози за возами, а копіт та порох піднимався і тягнувся, як довгий хвіст, що при землі вузький, знімався вгору і ширшав і, здавалося, лучився з хмарами на небі ув одно. До кожного воза запряжено по троє, четверо, а навіть і п'ятеро коней. А ще і ззаду до полудрабків попривязувано по кількоро, що бігли за возами. В тих конях, їх жвавості й красі лежав увесь маєток Торків. А на возах — чого там не везено? Ось перший цілий навантажений златоглавими парчами, шовками й кожухами, що належали до хана. На возі сиділи ханові жінки і лаялись між собою. На другім златоглаві парчі й кожухи і знов ханові жінки, дівчата й діти. Міхи збіжжя, якого самі не

сіяли, а яке награвлено на Україні, мечі, довгі копія, щити, сідла й кінська упряж. І далі вози за возами. Що везено на останніх возах — і не можна було розібрати, так потонули вони в хмарах пороху й куряви . . . Здалека видавалося, що не їдуть вони землею, а котяться небесним зводом посеред хмар. За возами гнали пастухи табуни коров, овець, баранів та коней. Товар розбігався по боках шляху, шукаючи паші. Обпорошені, аж сиві, погоничі викрикували:

— Чекай, чекай! Не довга вже твоя дорога, а моя мука!

За ними знов їздці на буйних конях, що замикали похід.

Перед Теревовлею на широкім оболоню над річкою Гнізною звернули наліво. Похід стримався. На чоло виїхав віз з богом та огнем. Поставлено підвищення й на нього зісунено ясного бога. Біля нього знесено огонь. Жерці докинули тепер велику скількість сухого хворосту й живиці і стали роздмухувати огонь, положившись на землю. З початку зпомежи галуззя видобувалися одні клуби густого, білого диму, але вже по хвилі спалахнула вгору ясна поломінь. Жерці відскочили, впали на коліна і стали молитися.

Торський хан вже був при огні. Молився хвилю, просячи богів о ласку й благодать на новій осілі. Потім промовив:

— Добре місце. Близько річки. Тут помістимося всі. Сюди уставляти вози, а туди копати вали і рови! — розказував, вказуючи руками.

Довкруги ясного бога і огня зачали за-

їздити вози широко в коло. Дишлями в середину, задами на світ, один побіля одного, чим творили великий та широкий круг. В тім крузі розбивано вже намети. Торкині приходили зі жмутками сіна та сухого хворосту, віддавали ясному богові низький поклін і від його огня запалювали свій хворіст й розносили, молячися, ясний огонь у свої намети. Шептали молитви, щоб разом з ясною полемінню від ясного бога зійшло на них здоровля, щастя, а на ворогів пошести і голод. Якась жінка зойкнула. Її огонь, хоч як сильний, погас нагло на дорозі. Якийсь лютий ворог згасив його своїм лукавим поглядом. Недобре знамено. Ось так погасне й хтось з її родини в новій вітчизні.

Сонце заходило за гори.

Біля Теревовлі виростав, немов зпід землі, новий город. Пастухи вигнали вже стада на поля і вже неслася у повітря тужна пісня.

На вали Теревовлі виїхав тимчасом Василько з дружиною. Виїхав, станув в стременах і дивився мовчки. Був в захваті. Його очам представився чудовий вид. За князем праворуч заходило сонце й червоніло небо. Вечірня тиша навівала на душу тугу й мрії, а там, перед князем, зпід землі виростав город. Його город! Князь знав вже степовиків, їх звинність, оборотність і войовничий дух. Коли його батька отруєно, він попав в неволю волинського князя Ярополка, та відси втік в широкий степ. В степу наняв війська Касогів, із ними й пішов здобувати Галичину,

свою батьківщину. Крім Касогів були в нього Торки й Печеніги. Знав їх отже. В млі ока вміли збудувати посеред степу табор зі своїх возів, на борзі обкопували його валами, що могли зпоза них місяцями боронитися. Але, так само скоро, як його поставили, і вміли, коли ворог обступив і переважав, тихцем в ночі його розібрати й щезнути в степу в високих травах-комишах. А в бою їх комонники кидалися на ворогів, як соколи на галки.

. . . Горіли вже й вогні і їх дим уносився вгору.

. . . Від торського табору виїхали їздці. Їхали скоро, гналися вихром, аж на яких сто кроків перед князем вони стрималися й звещали диким голосом. Тепер заграли музики; зпоміж їзdcів виїхав торський хан — і зближався до князя.

Хан грубенький, присадкуватий, князь Василько щуплавий, високого росту, високо сидів у сідлі. Хан мав виголене лице, князь носив по тодішньому звичаю коротко стрижений заріст. Хан зняв перед князем шапку й довгий оселедець звисав по лівій стороні його голови. Князь Василько відклонився.

— Прийшов биться чи мириться? — спитав князь.

Хан вже був простягнув руку на привітання, та почув такий запит і завагався. Хвильку надумувався, що відповісти.

— Із ким биться, з ким мириться.

— А зі мною? — спитав князь.

— Хіба мириться, а биться з твоїми ворогами. Від нині твої вороги — й мої.

— А твої — й мої. Вітай, мій друже! — і князь простягнув ханові руку й стиснув її щиро та сердечно.

— Прошу до мене в двір, — просив князь. — Разом будемо пити й веселитися. Я вельми тобі рад.

Попереду поїхали музики на маленьких конях, самі в високих, волохатих білих кучмах. За ними їхав князь із ханом і мала дружина обох.

— Гарний маєш город, — хвалив хан. — З гори глядів я на нього й любувався його красою.

— Я зачав його щойно строїти. Через війни мало що й зробив. Найліпший город — грудь.

Хан потакнув.

— Ти знаєш, княже, силу військ, які я привів тобі? — спитав хан.

— Знаю, десять сотень комонників.

— Орлів, не комонників! Моя орда одна з найліпших торських орд. Але в бою із Половцями ми не встояли.

— Дивові внуки.

— Дивові діти! Чортові сини! Їх наслав таку силу чорний Див зі сходу, що проти них не встоїш. Як відважно не боролися мої! Жінки брали луки й також ставали в ряди! Жінки билися не гірше мущин і мовчки клали свої голови. Та бісових синів утрое більше. Вони й відтяли нас від річки, а сонце, сонце пражить, немов у змові з Дивом проти нас. Ми жертви приносили, благали ясне сонечко, щоб скрилося за хмари, благали дощика, щоб злетів до нас. Молили ми

і вітер. Та всі боги завзялися на нас. Від спеки, гаряча й безвіддя гинуть мої стада. Кільки їх згинуло — й не знаю. Мабуть до п'ятнадцять тисяч. За стадами стали гинути й люде. Двох синів моїх лягло, а що приятелів і друзів! І ми подалися на захід. Біля Бога й стрінули нас твої послі, щоб ми йшли брати землі над Дністром. Ми й пішли. Половці ще довго гонилися за нами.

Хан урвав і задумався хвилюк. Потім каже:

— Степ — не степ мені все одно, бо звик щодня деінде! І не жаль мені степу, а жаль мені стад та людей, що через Половчина зішли марно в темряву. Їх жаль мені, і я — не я, коли не вернуся ще в степ і не відплачу синам Дива! Щоб тільки мої люде в тебе, княже, відпочили, мої стада розмножилися. Я — не я, як за кожного мого не спрячу двох чортів!

— Можливо, що й я піду з тобою в степ, — перебив князь.

— Казали мені твої. І се найбільше вплинуло на мене, що сюди приїхав. Шукаєш ти, княже, союзників проти Ляхів, шукаю союзників і я. З тобою погуляю я в Ляхів, а потім ти поїдеш в степ на моє весілля.

— Я вислав послів і до Бериндичів, Печенігів, а навіть до Болгар наддунайських.

— Чув я про се і певний, що прийдуть. Тоді ми разом. Пропадуть чортові сини. Ми разом, разом на них! А се що?

За церквою переїхали Гнізну і звертали уличкою до замку. Під самою горою при улиці, що вела до княжого замку на горі,

стояла кузня побіля кузні. Сонце вже було зайшло, вечірній сумерк постелився по землі. В тім сумерку тим яркіше зівала горонь полонінню, тим гарячіше горіло залізо. Без упину кували ковалі.

— А се що?! — спитав хан, здивований, що так много кузень працює тут разом.

— Виковують душі моїм воїнам, — промовив князь. — Коли ласка, подивися, пане хане.

Князь і хан злізли з коней. Затрималася й дружина. Коваль, що перед його кузнею стали, вийшов з кузні проти князя. Увесь чорний, обкіпчений і засмарований; його ясні очі видавалися білими при чорній красці лица. Вийшов, віддав низький поклін і вітав князя добрим вечером, щастям та здоровлям.

— Як йде робота, Якове? — спитав князь і поклепав коваля по рамені.

— Нині вибив я зі своїми хлопцями десять мечів, гнучких, як гаддя, а острих, як слово.

— Подай нам який.

Коваль подав. Князь взяв в руку меч, вдарив кінцем вістря об камінь, раз і другий і слухав його голосу.

— Давай ліпший!

І ханові подав коваль меч і той так само ударяв своїм об камінь і слухав, який має голос. По хвилі знайшов князь такий, що був любий його серцю. Пробував його вигнути в руці удвоє, щоб кінець вістря діткнув рукояти. По сім ударив ним ще раз об камінь і ще раз вслухався в його голос. А потім так

собі замість об камінь, вдарив об меч, що його тримав торський хан. Хан відбив. Посім мовчки — не сказавши ані слова — відступили вони оба від себе, і князь перший ударив на хана. Той відбив тяжким ударом й напер на князя. Князь подався на крок взад, але по хвильці як знов не наскочить на хана!

— Княже, — крикнув соцький Перемиський. — Ти, княже, жартом убеш чоловіка. Щирого друга!

Князь боронився тепер перед ударом хана й реготався.

— Пробую тільки зброю! І свого друга! Щоб знати, з ким в мене діло. — І докинув, звертаючися до хана: — Тяжку маеш руку, хане. Не хотів би я свою голову підставити під неї.

— Ти, княже, беш легше, та зате звиніще. І я не хотів би, щоб твій меч мене полюбзав.

— На нині вам досить! — каже старий Порей. Колись учив він князя тої штуки і нині його серце радувалося, що його учень не поганьбив його науки. — Досить вам на нині! Сонце заходить і воно не добре при заході святого сонечка заводитися з мечами.

— Досить! — промовив і князь, відкладаючи меч. — Завтра далі, а нині прошу тебе, пане хане, у свій двір.

І вже в сутені ночі виїхали горою в княжий двір. Вїхали в подвірря, що довкруги було забудоване найріжнородніщими будинками, а де не було будівель, знімались вгору високі камінні стіни. Тільки одними

воротами через зводжений міст можна було дістатися в подвір'я. По лівім боці від в'їзду стояв двоповерхний княжий двір.

Проти них вийшли отроки з довгими восковими пахучими свічами. Ті свічі вони похилили перед князем і його гостем, віддаючи поклін. Чотирьох узброєних гридників стояло непорушно. Коли князь із ханом наблизився, вони похилили свої довгі копія в поклін.

Увійшли в гридницю. Воскові свічі падали в золотих світичах. Князь перехрестився і святим іконам віддав глибокий поклін.

— Се лук чи самостріл? — перебив мовчанку хан, здіймаючи зі стіни великий, тугий лук. — Такий великий, а такий легкий! Дивне диво! — говорив, оглядаючи дерево, з якого зроблено лук. — Такий великий та тугий, а легкий, як перо! З якого отсе дерева?!

— Се індійська, чи може хінська тростина, не скажу, — одповів князь. — В мене він від батька Ростислава, батькож дістав його ізнов від свого батька Володимира Ярославича, що то ходив походом на Візантію. В нашій родині говорено, що цей лук ще нашого пращура Святослава Хороброго. Святослав мав принести його аж з Ітиля над Каспійським морем, куди загнався за Хозарами. Чи се напевно так, чи ні — не скажу, але так говорять в нас, в сім'ї.

Хан натяг тимчасом лук. Груба тятива подавалася з трудом, але натягнена зігнула лучило майже у півколо.

— Несе два рази дальше звиклого.

— Кільки золота хочеш за нього? — спитав хан.

— Його не продам, ні даром тобі не дам, він пам'яткою в мене.

— Вартоб його мати! — промовив хан і оглядав далі зброю, що висіла по стінах гридниці. Мечі, шаблі, копія, панцирі й найрізноманітніші шоломи і щити, які висіли на стінах та яких було повно в гридниці. Крім зброї висіли на стінах і ловецькі роги й труби. Око хана впало на сріблом вибивану піхву шаблі. Піхва була деревляна, вибивана тоненькими срібними дротиками, які представляли степову тирсу і комиш та ясне сонце над ними.

— Сеж наша шабля! — каже хан.

— Приніс я її з Тьмутороканя, як туди утік з неволі і в степу збирав війська. А се знов німецька шабля і німецький шолом, здобув їх на Ляхах.

В сусідній кімнаті засвічено також воскові свічі, і отроки та звинні дівчата накривали столи. В гридницю увійшла княгиня.

— Се твоя жінка, княже? Одна всего в тебе? — спитав хан.

— Одна.

Ханові видалося отсе дивним, що князь — тай має одну жінку. І докинув, чванячися:

— В мене їх пятьдесят і сім! Але тепер мушу дві відправити, бо дуже сваряться! Тут, в Теробовлі, між родинами дружинників, певно знайдеться не одна, що піде до мене. І я тебе, княже, проситиму, щоб висватав мене. Я добре заплачу . . .

Княгиня обрушилася і мало не крикнула: дикун! Обрушилися і бояре, що були з князем, але князь усміхнувся, глянув на них і відповів ханові:

— Розглянешся сам між тутешніми дівчатами. А сподобається тобі котра, ми й оженимо тебе. Чомуб нам не тішитися чужим щастям?

— Я добре заплачу! — докинув хан ще раз. Княгиня попросила, і князь з гостями перейшли в столову. Але що тільки стали трапезувати, як увійшов молодий та гожий, на лиці червоний, як рожа, Пореєнко. Приступив до свого батька, старого Порея, й промовив.

— В нас гості . . .

— Хтож такий? —

— Вуйко.

— З Київа?

— Ні, з Переяслава.

— Вуйко Роман?

— Він! — І Пореєнко підійшов до князя й промовив: — Вуйко, Роман Теробовельський, що служить князеві Володимирові Мономахові, приїхав саме тепер до нас. Іще з двома послами від свого князя до тебе, господине. Приїхав ось тепер, та дуже змучений дорогою. Просить, щоб завтра вранці ти, княже, прийняв його в себе. Якесь важне діло.

— Важне діло? Чомуж тепер не прийшов?

— Змучений, він і його люде. Приїхав, щось там з'їв і вже спить.

— Тобіж не казав із яким ділом? — спитав князь.

— Я й не питаю. А впрочім він мало й говорив. При вечері мало не заснув. І чернець якийсь з ним. Завтра рано оба прийдуть сюди.

— Що се може бути? — спитав сам себе князь. — Володимир Мономах? Від мене? Пильне діло?

— Звикло говорять, що жінки цікаві, а мій князь цікавий більше жінки, — втрутила княгиня. — От я, жінка, тобі й скажу, що хоче Володимир від тебе.

— Цікавий я почути.

— Половці! Просить помочи. Ти задумав на тих, він кличе на тамтих.

— Може й твоя правда.

— А я чув від когось, що Мономах погодився вже із трьома Святославичами, що то злучилися були із Половцями й наводили їх на Мономаха та київського Святополка. Уже погодився, — промовив старий Порей, — та від кого я се чув? — не знаю, не знаю... Стара голова. Вже не памятаю, може се купці з Київа казали, а може хто із вас? — не знаю, досить: я се чув.

— Погодилися? Був з'їзд? — спитав князь.

— Вже забув. Давне памятаю добре, нове забуваю...

— А може ти що чула? — спитав князь жінку.

— Я? Відкиж я? В Тьмуторокані бачила я Олега в останне.

— Три рази наводив Олег Половців на Мономаха й Святополка. Ой, понищив він Україну, понищив, — промовив Акиндин. —

На весну чув я в Києві вже пісні про того Олега, що він »мечем крамолу коваше і стріли по землі сіяше«.

— Сеж давні, давні пісні, — згадав старий Порей.

— Тепер їх причіплено до Олега.

— Хоч він Богу духа винен! — промовив князь. — Стрії забрали йому землі, а він відбивав. Всі нарікають на Олега і його братів, чому ж ніхто не ганьбить його стріїв, що забрали батьківщину?

— Отже я тепер чув, мали погодитися. Спільна біда лучить ворогів.

— Певно! Певно! — докинув і своє слово торський хан. — О, Володимир Мономах все воює з Половцями і він їх побє. Досі було се йому тяжко, бо він воював з Половцями й — як кажете — з Олегом. Але як би тепер погодилися, Половців рознесуть! А ще як би Мономах покликав у бій на Половців і інших степовиків. Змів би Половців із лиця землі!

. . . Князь Василько сидів задуманий. З братом Володарем, князем Перемишля, мав йти на Ляхів. Він і задумав сими днями з'їхатися з братом, щоб порозумітися в справі походу. А тут послаи Мономаха? Чого бажав від нього Мономах? Проти Половців? Як радо пішов би він — Василько — й на Половців, але тоді похід на Польщу требаб відложити . . . А може відмовити Мономахові? — прийшло князеві на думку, хоч він ще й не знав, чи се на Половців кличе його Мономах . . . Губився в догадах. Та все таки з тих всіх його думок кристалізувалася одна:

відмовиться . . . Бо перше його діло із Ляхами. Забезпечить він свої й братові границі від заходу, тоді щойно й піде в степ. Піде у степ, над синій Дон! Та найперше з братом розбити внуків Дива на заході сонця, найперше стати кріпкою ногою над Вислою, — так, так . . . тоді щойно на схід, над синій Дон! На диких Половців . . .

. . . Але таки чого хоче від нього Мономах? . . .

III.

П о с л и.

Другого дня скоро світ вже князь на ногах.

Перед двором ще до сходу сонця зібранися люде, щоб князь їх судив. Найбільше горлали два купці. Оба їздили до Середнього за Карпати по вино, але в Карпатах напали на них розбійники й ограбили їх.

— Се твою часть вони забрали. На твоїх підводах!

— На моїх підводах, — каже другий, — але твоє вино.

— Моє вино, куплене за мої гривні, та позичив я їх в тебе. Щож тепер тобі віддам, як з твого воза, за твої таки гривні куплене вино, забрали розбишаки?

— Добрий з тебе мудрець! Хочеш, щоб мені пропали тобі позичені гривні й коні та підводи, а ще щоб аж за Карпати я даром тобі їздив! . . . Ось зараз вийде князь, він

нас по правді і розсудить. Мені вернеш позичені гривні, а ще й заплатиш за труд:

— Від розбійників можна було втекти, та хто тому винен, що ти пив і пив, а вино було тяжке. Чияж вина тут, як не твоя?...

— Будь тихо, а се вже князь розсудить наше діло.

Рівночасно зі сходом сонця і в'їхали на дідинець двору послы Мономаха. Попереду їхав мущина середніх літ, високого росту, що то про таких людей говорять, що Бог загубив про них міру. Його плечі були широкі, що за них могло сховатися двох худощавих, як за пень широкого дуба. Як зліз з коня, кінь заїржав, стрепенув скірою й витягнувся. З другого коня зіскочив круглолиций чернець. Зіскочив з коня, і, стягаючи вниз свою рясу, промовив радий та веселий:

— Слава тобі, Боже, що ми вже тут!

— Аж скінчимо діло, — відповів Роман басом, — тоді ми й скажемо: Слава! Слава!

З двору вийшов маленький стольник. Він бігав скорим кроком і говорив раз до послів, що приїхали, то знов до купців.

— Просимо заходьте, заходьте, князь чекає вже... А ви чого знов?

Ті стали розказувати.

— Ваша справа перейшла вже всі інстанції? — спитав їх, не даючи їм скінчити.

— Вже всі. Вже судив соцький, тисяцький...

— Соцький за ним, а тисяцький за мною, тепер він хоче ще князя.

— Просимо, князь давно вже чекає...

Люде на бік! Суду не буде нині! А де ваші папери? . . .

— Папери вже давно у князя.

— Суду не буде! А коли? — заповісться вам! — і, підбігаючи дрібними кроками, повів послів в gridницю.

Князь вже чекав.

Посли увійшли мовчки. Найстарший з них, Роман, підійшов на перед, склонився низько князеві й промовив:

— Наш князь, Володимир Мономах Всеволодович, князь Переяслава, пересилає тобі, княже, щирий братній поцілуй, поклін і привіт, — і при сих словах посол поклонився князеві тричі. Встав і князь зі столу і рівнож тричі відклонився.

— Наш князь, Володимир Мономах Всеволодович, князь Переяслава, — говорив далі посол, — пересилає тобі, господине, щирий поцілуй й отсі тобі дари. — І по сім подав князеві золотий ланц на шию, на яким звисав довгий золотий хрест і меч зі срібною рукоятю. Князь взяв перший меч. Не дивився на срібну рукоять, і витягнув меч із піхви і пробував вістря. А підчас того із думки йому не сходить: що значать ті дари? Такі дивні дари? Меч і хрест!

Посол усміхнувся, побачивши, що князь зловив за меч перше, і промовив:

— Сі дари посилає тобі, княже, мій господин. І просить тебе щиро: коли з братом, Русином, у тебе діло, ділай, як велів і як ділав розпятий на хресті за нас, Божий Син. З ворогами Руси мечем говори!

Князь ще не розумів. Та посол вже в коротці об'яснював.

— У двох ділах прислав наш князь до тебе, господине. Знаєш, що довгі літа був наш князь і князь Київа, Святополк, у війні із князями Святославичами. Святославичі на свою оборону стягнули собі диких Половців і враз з ними грабили й палили. Потім стали Половці нападати на нас вже й не кликані ніким. Володимир Мономах вже давно хотів погодитися, та Олег не хотів. Аж ось недавно розбив Мстислав Мономахович Олега Святославича над річкою Колачкою і Олег вже хоче погодитися. Та не сам Мономах хоче годитися з Олегом і його братами. Він кличе всіх князів Руси, щоб з'їхалися на мир і там запрягли собі любов. І ось тому й приїхав я до тебе, княже, й тебе кличу за нашого князя: приїзди на мир! Там з'їдуться всі. Приїде Мономах і Святополк Київський і три брати Святославичі і князь Волині, Давид Ігоревич. І ти, княже, приїзди із братом! Всі присягнете мир і цілуватимете хрест, що один з одним так поступатимете, як Син Божий, розпятий на хресті, велів.

Князь мовчав. Він вже так зіжився був з міжусобицями, що вічно були на Руси, що в першій хвилі й не міг собі уявити: мир між всіми князями? . . . На хресті запряжений мир? . . .

Посол продовжав:

— Се перше діло: приїзди на мир. Запрягнеш, княже, всім, запрягнуть і тобі. А другий задум нашого князя отсей: на Половців! На Половців, щоб раз із ними по-

кінчити! Ти знаєш, княже, що давно торгували ми з Хазарами на сході і тою торгівлею жила Русь. Посім торгували ми з Візантією і знов тою торгівлею жила і стояла Русь. Нині заняли нам Половці шляхи і ми дусимось, дусимось, як та людина, що її ціпкими руками здусиш ти за горло. А ще додають Половцям сили наші невзгоди й міжусобиці. Ось тому й забажав наш князь погодити всіх князів і злучити їх в одно, щоб одною силою вдарити на Половців. А рознесемо ми Половців, вільний дістанемо шлях. І знов плистиме золото до нас і знов верне до нас давній час добробуту, величи і сили.

Князь потакував головою.

— Я тут, в Галичині, жию иншим життям. Я й мій брат в Перемишлі одною ногою по сім боці Карпат, другою по тім. Наші путі ведуть на Угорщину, над італьське море, то знов до Чех, до Ракуса й до Німеччини. І до Ляхів. І з тими народами іде в нас торгівля. Але мимо сего задум мого брата Мономаха припав мені до серця. Сильний Київ — сильні мої плечі. Сильна Русь — тим сильніша буде й Галичина.

— Отже, ти приїдеш, княже?

— Прибуду сам, або з братом, Володарем з Перемишля.

— До твого брата, княже, ми їдемо теж.

— Їдьте. Та певний я, що відповідь Володаря й Василька буде одна! — гордо відповів князь. І докинув: — Із вами поїдуть до нього ще й мої послы. Я задумав ще сеї осени розмовитися з деякими сусідами, але коли приходиться їхати на з'їзд Мономаха в

Любеч, тепер вже не піду. Хібаб я поїхав в Любеч, а він . . . Про те все ще мушу порадитися з ним.

— Слава тобі, Боже! — зітхнув чернець Даміян, що весь час стояв мовчки. — Слава тобі, Боже! Я відразу казав, що всі князі погодяться на мир. Усі його жадні, як роси травиця.

— З боїв і проллятої крові родиться нове добре зерно!

— Вже й зродилося! Але чи на те було треба аж тих кровавих боїв?

— Тим кріпший буде мир, коли його здобуто, блудячи! — докинув отець Даміян. — Се часто заставляє Всевишній людей блудити, щоб тим дороща була їм путь істини і правди, — і став розказувати, як Київ тішиться і який він радий.

— Попи — каже — вважають сей мир другим хрестом Руси. Кажуть, що Володимир Великий охрестив Русь і засвітив їй ясне сонце віри та науки, а Володимир Мономах хрестить тепер вдруге, заводячи любов і мир поміж князями. А людіє! Як ті не тішуться! Вже сама надія, що злучені разом князі побють Половців і ті не наважуться більше нападати. Вже сама та надія викликує у людей, особливо в тих, що перед Половцями втікли й сидять в Києві, усміх радости та щастя. Що не казати, а задум великий — високий. Поставити раз кінець дальшому розпаданню нашої землі і знищити раз на все потугу дикого степу.

— Рекл еси! — потакнув і князь. — Великий задум Мономаха! Скорше, як се

можна було сподіватися, зближається хвиля, що внуки Дажбога, злучені разом, рознесуть в нуків Дива!

— Слава Богу, Слава Богу! — зітхав і чернець.

В світлиці збиралася, як кожного рана, дружина. Князь перейшов до них із послами.

IV.

Від'їзд.

До двох тижнів завітав Володар з Перемишля зі всею родиною до брата в Теревовлю. Тож то була втіха, то радість та забава! Володар привіз зі собою і своїх синів Ростислава й Володимирка. Ті зпочатку були тихо, а потім як не сприятелюються з Васильковими та як не заведуть забаву, аж хата ходить ходором. А вже найбільше кричить та галасує Володарів Володимирко, пізніщий князь Галича, що то й літописець призвав його »многоглаголивим«.

Обі княгині засіли разом та свою думають думку, свої мрії, журби та бажання. Щоб не ті бої! Можна би натішитися подружжям, дітьми та життям. А то все бої й бої! Чи верне ще коли спокійний, некрівавий, добрий час? . . .

— Ось Торки сходяться, — каже княгиня Олена, — Василько тішиться, радується ними, як мала дитина забавкою. А мені на серці чогось так тужно, жалко . . . Ось недавно мала я сон: все поле біля Теревовлі вкрили чорні круки, гайвороння. Я вийшла

в поле, хочу розігнати, та круків стільки, стільки! . . . Що одних прожену — другі налітають! . . . Іншим разом Обида сниться біла . . . Широко розпростерла білі крила, збірається до лету, скиглить, як мала дитина. Я крикну кризь сон. Збуджуся. Василько спить, є дома . . . Збудиться й він. Я й не розказую, що мені снилося, бо він сміявся із мене. Буджуся — та ява мене не вспокоює. На другий день кличу ворожку, та дивиться на руку й топить віск, ворожить і ворожить. Каже, що то вроки. А з воску паде велика побіда і великий сум. — Кому? — Ворожка усміхається, — комуж, як не князеві?

— Певно, це ясне, Василькові побіда, а ворогам сум! — потішає друга княгиня. — Пусте тобі, сестро, в голові! І мені приходиться пережити не одну тяжку хвилю, та я вже зіжилася з тим лихом. Зпочатку подружжя й мені приходилося тяжко пережити розставання й бій, але з часом я зіжилася й нині, певно й нині, мені часом тяжко, коли Володар іде в непевний бій і саму оставляє із дітьми, та я все чомусь щиро вірю, що йому не станеться нічого злого. І ти успокійся!

— Успокійся! — повторила княгиня Олена. — Я й сама говорю так до себе. Я сама переконаю себе, що Василькові не станеться прецінь нічого злого. Переконаю себе, що в нього все є голова на карку, а меч в руці, — та мимо цього я не в силі себе впокоїти. Моє серце огортає все чогось тривога й неспокій.

В тім вбіг в кімнату Юрко з плачем, що Володимирко вилаяв його, а потім ще й набив.

— Добре тобі! — каже княгиня Олена. — Ти все побиваєш Івана, а нині знайшовся такий, що й тебе вкорочує!

— Ова! Я зараз віддам йому. Я нічого не дарую! — й вибіг.

— Цілком, як руські князі! — промовила княгиня Володарева.

Оба князі в гридниці. Хоч жили вони в тім часі, коли брати дерли собі чуби й вели між собою війни, хоч були до того ще й сусідами — та жили у великій згоді. Будьто тому, що спільна недоля їх злучила, що по смерті батька разом в неволі горювали, разом і втікали в степ, разом і війська збирали, щоб відбити батьківщину, разом і воювали з Ярополком, будьто й тому, що їх вдачі доповнялися. Володар був роботящий та відважний та вмів зібрати військо, завести в нім лад та порядок і повести в бій. На непевне не йшов він ніколи, та коли рішився вже на бій, було більш як певне, що виграє. Вмів Володар зорганізувати військо, то Василько попав на думку спровадити матеріал на військо зі степу. Володареві ходило про оборону Перемишля від Ляхів, Василько дивився на ту справу ширше. Не об один Перемишль тут йде, а о то, щоб раз на все розмежуватись від Ляхів. Не о відбиття одного нападу Ляхів, а об зломання їх сили раз на все. Він відзначався і ширшим світоглядом. І коли Володаря можна було назвати добрим вождем, то Василько був добрим горожанином і політиком.

Засіли брати й радять раду. Низький

ростом, круглолиций Володар сидів в глибокім кріслі, вистеленім кожами. Василько ходив по світлиці. Думав думу і відповідав братові.

— Ти рішився, щоб ми пристали до гурту? — питав Володар. — Та чи добре се для нас?

— Чомуж ні? — спитав, пристаючи Василько.

— А он чому. Ми побємо, як се ми задумали, Ляхів і від заходу закріпимо границі. Добре. Але на північ від нас володіє Давид Ігоревич. Він з Ляхами не воює. Ляхи можуть заключити із ним мир, або його прогнати й заняти його землі. Тоді ми окружені в півколо. Значить: коли хочемо з Ляхами покінчити, до нас мусить належати і Волинь. Не так? Кажи, не так? — питав Володар.

— Скінчи, тоді і дам тобі одвіт.

— Ти сам казав не раз, що так. А скоро так, то як нам присягати Давидові мир, присягати, що ми не рушимо його ніколи? Що ми ніколи не посягнемо по Волинь?! Кажи!

— А схід? — спитав Василько.

— Схід? Він мало нас обходить! Нам захід болить, — відповів Володар. — Наші шляхи, дороги . . .

— Ось то й є. Послухай. Отсе, що ти говориш про нашу боротьбу з Ляхами та значіння Волині у ній — твоя правда. Волинь повинна бути наша. Повинна. Та чи станеться отсе за нас, чи наших дітей — се питання тільки часу. Та в те, що станеться за наших дітей, я покищо не входжу, а перескочу на схід. Ось бач: зі заходу ми

маємо Ляхів, на сході ще гірше. На сході все вариться та кипить. Пригадай собі: за Святополка й Володимира нападали на Русь Печеніги. Їх силу розбито по довгих боротьбах, та ось на їх місце виринули інші дикуни — Торки. Побито їх, як знов темний Див наслав нових своїх внуків зі степу. Сим разом прийшли Половці! Добре, тепер ми злучимося разом, побемо і Половців — та чи ті й останні вже будуть? Може скажеш так, та я чомусь не вірю! Великий, темний Див, відвічній ворог Сонця, пішле на нас нових своїх внуків. До того східний степ є тяще вборонити, тому й боюся, що для Руси грізніший схід, як захід. Боюся, що по Половцях нова надвигне зі сходу сила, сильніша, як Половці. Бо все чимраз сильніших внуків родить Див! Ізза усобиць — ми знов чимраз слабші. Коли події підуть далі тим самим шляхом, весь край Дажбога звоює темний Див . . . Тому задум Володимира, щоб в одно злучити Дажбожових внуків до боротьби із Дивом — великий. Тому й пристаю до нього!

Володар все ще мовчав.

— Згадай, брате, — каже далі Василько, — Половці вже були під Київом. А не заведемо між собою згоди, підуть вони, або їх наслідники ще й далі. І дійдуть до нас! Се друга причина, чому піду в Любеч присягнути мир, підтримати Мономаха. Він боронить не себе одного, а нас всіх. За кріпким Київом і ми будемо кріпкі.

— Але що з Волиню? — спитав Володар.

— Що до Волині, то певно, що булоб добре, щоб вона була у нашій руці, та нині, коли на степах важиться боротьба, не час вносити нам роздор. Не час і не на наші сили. Покищо вистане нам і того, що Давид Ігоревич присягне нам мир. Тоді ми певні, що він на нас не наскочить, і не получиться з Ляхами проти нас у бій. А се покищо нам і вистане.

— По твоєму отже степ важніший?

— По моему так, а заприсягнемо мир, тоді й Ляхи вже нам не страшні, бо нападуть на нас — за нами стануть всі!

— Хай буде! — промовив по хвилі надуми Володар. — Та хто з нас поїде в Любеч? Ідь ти, а я остану в Перемишлі від кожного припадку. Бідаж не спить.

— Спокійний можеш бути, — відповів Василько. — Під зиму вони не нападуть. Хібаб довідалися, що я стягаю степ до себе і нас хотіли впередити, та в це я не вірю. Але думаєш, що ти потрібний дома — поїду сам. А заприсягнемо всі мир, тоді безпечні ми на Русі й вільні наші руки. Торки є! Ще обіцялися Бериндичі й Печеніги. Дістанемо військо. Військо! Тоді йдемо ми на Польщу, приборкаємо її, тоді получуся з Мономахом та на Половців! Я вірю, що Володимир Мономах із нами всіми піде в далекий степ, як колись ходив Великий Святослав. Далеко на схід, аж над Дон та Волгу! Аж туди проженем дикуна! А се все уможливить нам той мир. А Волинь? Давид Ігоревич? — пусте, пусте тепер! Волинь попаде сама колись в наші руки, а покищо та спра-

ва марна та пуста! Тепер великим бажанням горить мій ум та серце: напитися шоломом води зі синього Дона і жовтої Висли. І вірю, що зачерпну шоломом воду з Висли!

— Воєнне знаряддя в тебе все готове?
— спитав Володар, що думав більш практично.

— У мене готово все. Але се все пусте й дрібне проти того, що задумав Мономах, пусте проти тих великих подій, в яких будемо брати уділ. Висла! Дон! — отсе тепер моя мрія, сон! На землю лядську наступлю на зиму і на літо возьму землю лядську! А по сім попрошуся в Святополка і Володимира й піду на Половців, да любо налізу собі славу, а любо главу свою зложу за руськую землю.

З кінцем жовтня того року (1097) князь Василько і виїхав в Любеч з малою дружиною. Півсотні комонників їхало з ним для почоту та для оборони в дорозі перед грабіжниками, або і Половцями. Їхав і малий обоз з харчами та запасною одежею, було кілька возів і порожніх для тих, що струдаються в дорозі, або й захорують. Князь їхав кінно, для більшого поспіху.

Рано вранці скоро світ, виїхав обоз, княжі комонники осідлали коні. І дружина сиділа вже на конях, готова в дорогу. Не досідлав коня ще один князь. В порозі двору прощався ще з княгинею. Княгиня, як все — неспокійна. Все якісь дивні та тривожні сни являлися їй в ночі. Чорні круки, що вкрили все поле довкруги Теробовлі, біла

Обида, то знов чорний Див. Князь успокоював її, і сміявся з тривоги своєї дружини.

— Дивна та ваша жіноча вдача. Що то я ще їхав в бій. Тоді може й оправдаєш булаб твоя тривога, а то я їду присягати мир! І шлях недалекий! Я повернуся скоро.

— Я вірю все тобі . . . Я й сама успокоюю себе, що нічого трівожитися мені, та що я вдію, що серце неслухняне? Однаково трівожиться, хоч я й успокоюю його.

— В першій хвилі думав я взяти зі собою старого Пороя, та подумав й тепер оставляю його тобі для опіки. Знаєш, що вірно служив він мойому батькові й мені, й тебе не кине хоч в трівожній хвилі. Старий і забавить — вміє розказувати не мало казок та билин . . . І Володар обцявся приїхати по Михайлі в Теробовлю й чекати тут мене. Цікавий: які задуми та вісти привезу. Тому будь спокійна, моя мила, хотя й нічим не трівожся! Я вернуся небаром!

— Памятай Васильку . . . Вертайсь мені скоро . . . Сеї ночі снівся мені ізнов Див . . .

— Я часто говорю про боротьбу із ним, ти слухаєш і потім трівожишся в ночі! Прощай! Най уцілюю твої чорні очі, бо аж за два тижні побачу я їх знов. А ще — докинув на відхіднім — вважай мені на діти!

— Ми не жадні діти. Ми з луків вже стріляємо! Як треба тебе, батьку, заступити, ми й заступимо тебе! — чванився малий Юрій.

Князь поцілував його палко й докинув з усміхом:

— Так заступи мене, Юріє, і пильно доглядай мені мами!

На коня і в далекий шлях.

Княгиня стояла ще довго в воротах замку і гляділа . . . Малий повчок з її князем з'їхав у діл із замку, перегнав через міст на Гнізні і завертав наліво . . . Князь ще раз оглянувся . . . В останнє.

II.

Имѣмъ ся во единое сердце.

V.

Тіни.

Давид Ігоревич, князь Волині, їде також на з'їзд в Любечі. По дорозі вступає в Київі до князя Святополка. Побув в нього і відпочив, а тепер оба їдуть в дальшу путь.

Ішли верхи, степом. Пізня осінь. Сонце стратило вже свою силу, світило, та вже не пекло. Степ завмірав. Холодний осінній вітер гуляв по нім і брав над сонцем перевагу. Князь Давид Ігоревич їхав одягнений в грубім кожусі, що до світла було вкрите темно каштановими кінськими кожами, а до тіла мало мягкі, чорні баранячі скіри. Бобровий ковнір підняв князь вгору й закутав в нього майже усю голову. Він підперезався широким ременем, від якого звисла сріблом вибивана шабля. В грубім кожусі виглядав князь читаво.

— Перемерзаю чогось нині, — каже Давид до Святополка, що їхав побіч нього.

— Старієшся, брате! — відказує Святополк і гладить себе по рівно виголенім лиці і по довгім орлинім носі. — Мені, як то кажуть, в сам раз добре.

. . . Людська кров тебе гріє! — подумав

Давид. — Напився ти її досить, торгуючи сіллю. — А вголос каже:

— Ти добре, любий брате, урядився з сіллю. Вона добрий приносить тобі зиск!

— Війни! — відповів Святополк. — Безнастанні війни із Половцями. Народ перестав платити податки, роковини й данини, скарб вичерпався, а тут нові війни. От і мій скарбник попав на добру думку: взяти продаж соли в свої руки, піднести ціну і тим чином стягнути із людей податъ. Солиж потребує кожний. І ти в себе можеш завести те саме.

— Де, де... Де моя голова до того. Впрочім, будемо вертати через Київ, тоді й розмовлюся з твоїм скарбником, можеб і в себе завести сільне...

Із воєн, про які говорив Святополк, його думка перескочила на мир в Любечі і він промовив:

— Під вечір будемо в Любечі, завтра спочинемо — ще й не знати, чи вже всі приїхали, — а позавтра мир.

Давид мовчав. Його чоло нахмарилося. По хвилі спитав:

— Брате, як ти з Мономахом?

— Я?

— Ти, брате.

— О щож тобі ходить?

— ... Притаюєшся. Вдаєш, що не розумієш. Злодій ти такий самий, як і Мономах! Оба завзялися на мене! Го-го-го! Знаю я вас обох! — подумав Давид, а вголос каже:

— Питаюся з цікавості ... Великий чоловік Мономах!

— Ну, так . . . — якось нерадо відповів Святополк.

— Задумав велике діло . . . Злучити всіх в одно . . . Велике діло!

— Задумав, коли Святославичі не дали себе побити. А що до вічного мира, — думка се моя.

— Твоя? Я й не знав! Всі говорять, що се діло Мономаха.

— Хвастун він, — промовив Святополк, — тай тільки.

— І мені він не сподобався . . . — каже Давид Ігорович і глядить пильно в лице Святополка. — Ось що за справедливість! Ти, брате, дійшов своїм розумом до так високої думки, як вічний мир. Своім власним розумом! (. . . Туман ти, якого другого й немає на світі . . . — подумав рівночасно.) Твою високу думку підхопив підступний Мономах і всюди голосить, що то його задум . . . Се не подобається мені. А ще в справі з'їзду порозумівся він зо всіми князями наперед, а до мене прислав просто послів. І то ще кого? Якихсь двох дураків, що не вміють і слова сказати. Розказують: приїзди, Давиде, бо ми вже порішили. Я, брате, не гордий, і не дбаю про славу, але й я не вродився на дорозі, щоб позволив ось так легковажити себе! Дарма!

— Розуміється! Розуміється! — докидує що хвилі Лазар, дружинник Давида Ігоровича, який їхав побіля князя. — Розуміється! Простиш, княже, раз — на голову ще влізуть!

Святополк мовчав. Він був зрівноваже-

ний та супокійний, а рівночасно з тим і перебіглий. Слухає він, як Давид Ігоревич нарікає на Володимира Мономаха і перше питання, яке зродилося в його думці, було: Що хоче Давид? Що криється за його наріканням? Але в дотеперішнім Давидовім слові він не міг знайти ще відповіді. Тому відповідає супокійно:

— Цікаву прикмету твоєї душі відкриваю нині в тебе, брате. Ось світить ясне сонічко, але ти не бачиш його ясного світла, а з розмислом вишукуєш тіні. І кричиш: ось сонце кида тінь!

— Се до мене? Щож тут спільного є зі мною?

— Не бачиш того всього добра, яке дасть мир в Любечі, а вишукуєш, біс зна, яку мару. Розсипався, що Володимир тебе не покликав на раду перед з'їздом. Не покликав — бо й не потребував. Сеж я й Володимир воювали зі Святославичами. А погодилися зі Святославичами, тоді і вмовився я з Мономахом, щоб при тій нагоді усіх погодити, усіх запрягти на мир. Ось тоді й попросили ми тебе і обох Ростиславичів.

— Розуміється! Давида Ігоревича й не треба питати! Він дурень, нічого путнього не в силі й порадити! Розуміється! — гарчався Давид Ігоревич. — Без мене . . . — а його очі вже іскрилися.

— І без Ростиславичів, — докинув супокійно Святополк.

— Се вже діло Ростиславичів, як це вони приймуть. Можуть дозволити собі на го-

лові і кілля тесати. Я ні! Я ні! Я Давид Ігоревич . . .

— Ми вмовилися зробити загальний мир, — продовжав ще супокійно Святополк, — тому спросили вас. — Тепер буде рада . . .

— Рада?! — спитав Давид і став сміятися. — Добра мені рада, як все уложено згорі! Гарна мені рада.

Святополк замовк і задумався. В його голові починало поволі прояснюватися. І вже розумів. Давиду — боліла Галичина. Галичина була з Волиню в давнині одною волюстю. Перший відбив Галичину Ростислав, а за ним його сини Василько, Володар і вже померший нині Рурик . . .

— Отсе — догадувався Святополк — жерело нещастя. Давида не взяли до ради. Без нього ухвалили скликати з'їзд, на яким запрягнуть ненарушимість уділів! Тепер Святополк розумів уже все. Та мимо сього ще мовчав.

— Що мені Ростиславичі? — продовжував тимчасом Давид. — Вони поступають, як самі хочуть. Можуть собі дозволити на все . . . А я ні! Ні! Мене повинен був найперше спитати Мономах, чи я згідний зі всім, а не вже на готове!

— Не дай себе потурати! Не дай! — дровичся Святополк. — І по моему ти найліпше зробиш, коли таки зараз завернеш коні й повернешся домів . . .

— Я — домів? — обрушився ще більше Давид. — О, добре радиш ти мені. Нема що казати. Всі з'їдуться й запрягнуть собі

мир, а я остануся на боці! О, ніколи! Я їду й на з'їзді скажу своє слово!

— Завертай домів, — повторив Святополк. — О, досада огортає вже мене і горич, коли чую твоє в'їдливе слово. Половці, Половці! Був жеж ти в моїм Києві і видів та чув! Ні, ти не видів, бо се минуло вже роки від хвилі, як Половці гуляли біля Києва. Як нищили й палили. Попалені й понищені села, число населення спало о половину. Одні лягли у бою, інших забрали в полон, а що осталося, — втікло в темний ліс. Живі вернули на пожарища. І тут одних переміг голод, інших мор, лихе повітря й слабости. Скажи, як серед тих відносин може цвісти господарство? — коли ті, що вернули з ліса, застали пожарища? Яка їм охота працювати, як завтра може знов напасти ворог?! Упало й купецтво. Хто поїде за товаром у Грецію, чи куди инде, як непевний є життя? Упала наша торговля, а з нею все! Зубожіли ми й дичієм. А городи, як Юріїв, Саків та інші щезли з лица землі. Їх мешканці втікли в Київ . . . Голодні, босі, простягають руку. Щоб бачив, пережив ти отсе все. Тому й погодилися ми зі Святославичами, бо далі годі! Годі! Погодилися й задумали з Мономахом: вже раз положити край половецьким нападам і знов пробити вільну путь на схід і в Візантію. Се наше перше й найважливіше діло. Не зробиш сього нині — завтра пропали ми вже всі. Пропаде Мономах, пропаду я, а потім і на тебе, брате, прийде черга й до тебе дійдуть. Половці і пропадеш ти! Нині поставлене питання:

жити нам, чи не жити? Володимир і я, Святославичі й Ростиславичі відповіли: жити! А тільки ти один, брате, зпоміж нас усіх, в такій важкій та тривожній хвилі — аж гидко говорити! . . . Ти один видвигаєш тепер: чому се тебе не запрошено до ради, коли ми щойно зачали переговорювати зі Святославичами — і, чорт зна, чого ти ще хочеш. Аж гидко слухати, таке те все низьке, дрібне, гидке! Фе! Фе! Гидь!

Давид помовчав хвилю, а потім каже:

— Половці? А що мене обходять Половці? Чи тому, що вони на вас нападають, я вже тим самим маю дозволити себе легковажити? Годі, брате!

— Розуміється! — докидує і Лазар з боку. — Половецькі напади цілком не оправдують пониження нашого князя.

— Тримайтеся далі того! — вже не втерпів Святополк і крикнув: — Тримайтеся далі! Ми будуємо, а ти, брате, зі своїм паном Лазарем вишукуй, все вишукуй благі, дрібні причини і руйнуй! Руйнуй! Та знай одно: ми обійдемося й без тебе, брате. І без тебе заведемо вічний мир, без тебе й розгромимо Половців! Але ще прийде час, що й ти повернеш до нас!

По хвилі Давид відповів:

— А леж, брате, ти зле зрозумів мене . . . Я не противний мирові. І хтож се сказав? Я тільки кажу, то все зробити треба було **и н а к ш е**.

— Що »то все«?

— Ну, мир, відносини на Русі . . .

— Инакше? Саме як: инакше?

— Ну, як будь, але инакше. Щоб инакше тільки . . .

— Але як?

— По моїй гадці і Половці не такі страшні, їх вже давно можна було побити.

— Як саме? — спитав живо Святополк.

— Ти питаєш, брате, зараз: як саме? — а чому? — а куди? Я одно кажу: вже давно можна було побити.

— Шкода, що я не знав про тебе! — став глузувати Святополк. — А то наші діди та прадіди, батьки і ми тратимо вік в боротьбі зі степом! А ми й не знали, що між нами є такий, який вже давно був би їх побив!

Давид замовк. До Святополка під'їхав його тисяцький Антін. Він прислухувався довго розмові між князями і мовчав. А потім нахилився до свого князя й каже:

— Добром це не пахне. Ще й не зроблено мира, а вже сатана його підрива! . . .

— Пусте, — відповів своїм звичаєм князь. — Давид Ігоревич все такий. Галичина! — промовив по хвилі тихцем Святополк, — йому Галичина болить. Але се пусте! Її він не дістане, бо вона вперід, — додав ще тихше Святополк, — враз з Волиню належала до Київа. Мій брат там володів. То скорше вона вже моя, як його . . .

. . . Ага! — подумав тисяцький Антін і став мотати все на вус. — Роблять мир, а кожний з них однаково думає, як би в брата загарбати землю . . .

Затяли коней.

VI.

Проти волі всіх.

Любеч був маленьким городом, що лежав яких сто верстов на північ від Київа по лівім березі Дніпра й належав нині знов до Олега Святославича. »Знов«, бо об той Любеч та загалом Чернигівщину йшли довший час криваві бої, що стояли не одного людського життя, не одного спаленого городу та не одного знищеного й спустошеного села. Проти Олега станула більша половина Руси, проти нього виступила і вся тодішня опінія, його прозвано не Святославичем — а Гореславичем, себ-то славним горем та нещастям, яке він сіяв, — а він таки проти волі всіх здобув свою батьківщину, здобув, тримав кріпко у своїй руці і нині їхали усі князі до нього в гості — миритися. Такий завзятий чоловік був чогось вартий.

Історія Олега була повна найріжнородніщих пригод. Сей князь був, як то кажуть, на возі і під возом. Довгі літа боровся вперто за свою батьківщину проти всіх, аж доки не здобув її. Був князем Волині, коли його батько, Святослав, княжив у Київі. Але по смерті батька батькові брати Ізяслав (батько Святополка, нинішнього князя Київа) та Всеволод (батько Володимира Мономаха) відібрали в Олега Волинь, але й не дали йому його батьківщини, Чернигівщини. Олег не просився, а на коня та в широкий степ. Сей степ був довгі віки щирим батьком покривджених сиріт-ізгоїв, що не хотіли годитися з

лихою долею. Втік у степ, в далеку Тьмуторокань, де застав вже свого брата Романа Красного, що вже перше туди втік. Тут збирає Олег половецьке військо і в 1078. році йде здобувати свою батьківщину-Чернигівщину.

Та стрії не дали. Проти Олега і його союзника — такого самого ізгоя, як він — Бориса Вячеславича, станули оба стрії і їх сини до бою. Прийшло до кривавої розправи під Черниговом. Лягло тут головами много бояр та вельмож, поляг тут і Ізяслав, князь Київський. Олег бачив, що не перемаже противників, тому й радив своєму союзникові миритися. Але гордовитий Борис каже: «будь супокійним глядачем моєї битви з ними» — і заплатив життям за свою гордість. Автор Слова о полку Ігореві співає про того Бориса, що його «слава на суд приведе».

Розбитий Олег утік знов у широкі степи, в далеку Тьмуторокань над Озівським морем. Але не зневірився, не спочив. Тепер збирає ізнов половецькі війська, та вже до спілки з рідним братом, Романом Красним. Слідуючого року (1079) з'явився він знов з Половцями на Руси. Але київський князь, хитрий Всеволод, навіть не допустив до битви; а скінчив війну досить скоро. Половців, що прийшли з Олегом та Романом Красним його воювати, перекупив Всеволод та перетягнув на свій бік. Половці були мудрі люде і воліли забрати гроші й вертатися додів, ніж за непевне класти голови у бою. За золото сповнили вони і дальшу просьбу Всеволода: убили свого вождя — Романа Красного. Про

трагічну смерть Романа співав Боян потім пісні, а літопись згадує мабуть вірші тої пісні, коли говорить зі співчуттям про того князя: «кости его і доселі тамо лежаше, сина Святославля і внука Ярославля».

Олег остався сам. Та ще мало того, він мусів тікати перед Всеволодом і Половцями, щоб і його костей не розсіяли, як брата. Мусів утікати та куди? Він утік мабуть до Візантії. Але знов горе! З візантійським цісарським двором був київський князь посвоячений. Досить, що Олега зловили Візантійці й вислали на заслання на острів Родос. Були певні, що з далекого Родоса не стане він вже більше добувати Чернигова.

Два літа і дві зими пересидів Олег на далекому острові між чужинцями посеред вічно розбурханого моря. Але думки про поворот та про те, що таки здобуде свою батьківщину Чернигів, — він не кинув. На Родосі тримала його кріпка рука київського князя Всеволода, що був посвоячений з візантійським двором. Але Олег знайшов сильнішу силу від впливів київського князя. Посватався! Знайшов собі візантійську патриціанку, Теофанію з роду Муцалонів, яка мала також вплив на візантійським дворі і то сильніший від впливів далекого київського князя . . . Досить, що Олег оженився, вирвався з неволі на Родосі, — і знов вертає в Тьмуторокань.

На Русі померли тимчасом його стріи, Ізяслав та Всеволод, а на їх столах засіли їх сини. На київським Святополк, на чернигівським та переяславським Володимир. Си-

ни пішли слідами батьків — тримали в кріпких руках Чернигівщину. Але тимчасом не дармували й Половці.

Їх рід виводжено в тих часах від рабичича Ізмаїла, сина Авраамової рабині Агари, й називано Ізмаїлтянами, або Агарянами. — »Сини Ізмаїлеві — говорить побожний літописець — пущені карою на християн, прийшли від пустині стривської між сходом і північю, вийшло їх чотирі коліна: Торкмени, Печеніги, Торки й Половці . . . По сих при кінці світа ізійдуть замкнені в горі Александром Македонським нечисті чоловіци . . .«

Половці нападали на Русь від 1068 року. Князі боронилися. Та княжа сила все слабла й слабла. Нищили її Половці, а ще більше внутрішні міжусобиці. Нападали Половці найперше самі, потім став їх наводити Олег Святославич. Святополк та Володимир Мономах боронилися, але війни велися вже »без переступа«, без відпочинку. Під проводом хана Боняка, якого називає літопись шолудивим, та під проводом Тугархана спустошили Половці всі городи й села, поищили всю Київщину і Переяславщину й стали кілька разів облягати Київ і мало що його не взяли. Літописець, сам монах, найяркіше змальовує знищення монастирів: . . . »Безбожні сини Ізмаїлеві вирубали монастирські ворота і розмістилися по келіях, вирубували двері і зносили, що тільки знаходили в келіях. По сім запалили дім святої володительки нашої Богородиці, прийшли в церков і запалили східні двері і північні і влізли в притвір при гробі Теодо-

зія, здіймали ікони, запалювали двері і глузували з Бога і нашої віри . . . « — Понищили й попалили Видубицький монастир і спалили Красний двір Всеволода. Се все в самім Києві.

Облягли Половці Торчеськ.

»І знемоглися люде в городі голодом і піддалися ратним. Половці заняли город і запалили його огнем. І розділили людей і повели в свої вежі . . . Страдало много християнського роду. Печальні, мучені, змерзлі від зимна, від голоду, спраги і біди винуждені на лиці, на тілі почорнілі, йшли вони незнайомими краями, посеред диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і зі слізьми говорив друг другові: »я зі сего города«, а другий: »я зі сего села«. Так розпитувалися зі слізьми в очах і оповідали про свою родину, зітхаючи і підводячи очі на небо до Всевишнього, що знає всі тайни . . . «

Мономах та Святополк пробували ставити опір, але над рікою Стугною розбили їх Половці, а Мономахів брат, Ростислав, наложив головою.

Під Києвом розгромили Половці Святополка вдруге й тепер зачали кривавий танець, не маючи спротиву.

Сю хвилю й використав Олег Святославич. Тоді сидів він у Тьмуторокані. Довідався, що його ворогів, Святополка й Володимира, розбили Половці і вважав, що його хвиля знов прийшла. Зібрав половецькі війська і йде втретє здобувати батьківщину.

Зачалося нове весілля.

Олег легко здобув тепер свою Черни-

гівщину, а приведені ним Половці зачали знов гуляти.

«Тъй бо Олегъ мечемь крамолу коваше
и стрѣлы по землѣ сѣяше,
ступастъ въ златъ стремянь въ градѣ
Тьмутороканѣ», —

співає про Олега Святославича та його часи автор »Слова о полку Ігоря«.

»Тогда при Ользѣ Гориславичѣ сѣяшеть-
ся и растяшеть усобицами.
Погѣбашеть жизнь Даждь-божа внука¹⁾,
Въ княжихъ крамолахъ²⁾ вѣщи челоувѣ-
комъ сократишася.

Тогда по руськой земли рѣдко ратаевѣ
кикахуть³⁾,

Нъ часто врани граяхуть, трупия себѣ
дѣляче,

А галици свою рѣчь говоряхуть, хотять
полетѣти на уедіе.«⁴⁾

Олега Святославича називає автор »Гориславичем« за се, що він сіяв горе, що від його меча та меча Половців, яких він привів, марно гинули люде й маєтки Дажбожових внуків. Рідко перекликувалися на полях орачі, а часто ворони і галки крякали, ділили собі трупи й летіли на поживу. Така була опінія загалу про того Олега, але він таки проти волі тодішніх князів та проти опінії загалу здобув свою батьківщину.

¹⁾ Погибали достатки Дажбожових внуків т. є Українців.

²⁾ Міжусобицях.

³⁾ Рідко перекликувалися орачі.

⁴⁾ Хотять полетіти на поживу.

Ні Володимир Мономах, ні Святополк не мали сили відбити Чернигівщину від нього. Приходилося миритися. І кілька разів жадали Володимир і Святополк від Олега, щоб прийшов до них і мирився з ними. Олег був би й помирився. Але вони жадали ще від нього, щоб він зірвав із Половцями, та перейшов на їх бік і станув до боротьби з Половцями. На те не міг Олег зважитися, й далі тривали братовбійчі війни і міжусобиці. Аж кінець-кінцем Володимирів син, Мстислав з Новгорода, розгромив несподівано Олега. Олег стратив знов свою батьківщину і знов хотів втікати в Тьмуторокань, щоб вчетверте спробувати щастя. Але сим разом його вже не пустили. Мстислав радив Олегові звернутися в покорі до братів і просити о мир . . .

Ось так в кінці й погодилися.

Обі сторони були навіть раді. Обі вважали, що кожна з них . . . виграла. Олег вважав, що виграв, бо мав дістати свою батьківщину, що стояла йому стільки труду і крові . . . Але й Мономах та Святославичі вважали також, що вони виграли, бо Олег зобов'язувався покинути Половців і по стороні всіх князів стати до боротьби — з Половцями. Отже чи не виграли обі сторони?

До сеї згоди покликано ще й Ростиславичів та Давида Ігоровича, щоб утворити один кріпкий союз усіх князів і звернути його проти безбожних синів Ізмаїлевих, диких внуків Дива, клятих Половців з дикої пустині стривської.

На сей славний з'їзд проти Половців і

з'їздилися князі. Добрим конем заїдеш з Київ-ва в Любеч за день. Як давно рахували: виїдеш по утрені, заїдеш по вечірні. Але наші їздці не спішили і щойно другого дня під вечір зближалися до Любеча.

Перед ними виринув вже Любеч. Коні мабуть і відчули, що вже зближається їх спочинок, приспішили біг. Дивляться їздці, а з ліса, що лежав перед ними при шляху, виїхали якісь інші їздці на шлях, та, побачивши їх, стримали коней. Святополк приложив долоню вище очей, щоб захистити їх від сонця, насторожив очі й каже по хвилі:

— Се Олег Святославич! Пізнаю по високім рості. Так, так, се він! І Володимир Мономах!

Під'їзять блище, так воно й є.

Святополк глядів хвильку мовчки на Олега й Мономаха, недавніх ворогів, що нині разом їздили на лови.

— Чого глядиш так на нас? — питає Олег. — Дивно тобі? Думаєш певно: ще недавно вели між собою війни, а нині така приязнь? Отже знай, — у нас так все! Як битися — то зубами боронити свого, а миритися — сердечно, дружно.

— Бач, брате Святополче, я щиро полюбив Олега, — каже Мономах. — Сердечний друг, хоч до рани прикладай. Таких люблю.

А Олег на те:

— Брате, годі. Раз не ялося, щоб ти мене таке хвалив, а що важніше: ми стали на путі й завели розмову. А сі два та їх дружина стружені дорогою. Їдьмо далі, їдучи й говоритимемо.

Попри князів виїхали на путь і ловчі, з копіями, сітями та соколами. За ними везено на возах одного тура, кілька вовків та диких кабанів.

— Се майже все брат, Володимир! Він іде на лови, як у бій. І я люблю лови, але, правду сказавши, ніколи не кидаю я життя на гру. А брат, Володимир, на коня, в руку копіє і тур — не тур, а вовк — не вовк, що зобачить то його! — каже Олег.

— В тім ремеслі я цілком сліпий та дурний, — докинув Давид Ігоревич.

— Не любиш, брате, ловів? — спитав здивовано Мономах.

— Ні. Мене не займають. І часом дивно мені, як можна зі звірем ставати в боротьбу? Чи варта добыча тяжкої, а то часто й небезпечної боротьби?

— Брате, не знаєш ти густого, темного ліса та його тайн! — напів розмріяно відповів Мономах.

— Не знаю! — відповів Давид і зрівняв коня з Мономахом. По хвилі усміхнувся солодко до Мономаха й каже:

— Далекий путь! Тяжкий, невивідний, але на твій поклик, брате, я ось есьм! Велике діло, велике діло, якого в нас на Русі ще й не було, ти задумав вси, брате! Чолом тобі бю!

Але Володимир Мономах чи тому, що вже не від нині знав Давида Ігоревича, чи то відчув нещирість в його слові, досить що усміхнувся тільки і пита:

— Давно вже, брате, ти виїхав з дому?

— Вже й рахубу загубив. О, вже більше

тижня я в дорозі. Спочивав я в Київі в брата Святополка, оглядав святії місця і молився Богу за нас всіх грішних рабів . . . О, Господи, змилуйся над нами! . . .

Давид був певний, що Володимир зітхне і відповість своїм звичаєм: Так, так, ми всі люде грішні, в одного гнівимо Пана Бога . . . — але Володимир, як би й не чув Давидового слова, і спитав:

— А Василька з Теробовлі не здибали?

— Ні, з Київа ми вчора по обіді, та до того часу його в Київі не було.

— Обіцявся приїхати напевно, а досі ще немає.

Ось так вони й заїхали в город перед княжий двір. Олег перший стримав коня і каже до Святополка й Давида:

— Ось тут ми й дома. Мій пан стольник відведе вас, браття, у світлиці, призначені для вас. Там розложіться й прибувайте зараз у мої світлиці. Я з братом, Володимиром, чекаємо на вас!

VII.

Про завдання князя і дивне числення.

Володимир Мономах та Олег Святославич увійшли в світлиці. Олег пішов видати накази, а Володимир усів, змучений по ловах, і задумався

. . . І мав те вражіння, що він вже ось-ось осягне задуману мету, свою ціль. Задуманий мир між всіми братами. Много крови й сліз і горя стояли братовбійчі війни зі

Святославичами, та бодай то одно добре вишло з них: мир і союз князів. Олег покинув уже Половців і тепер стає зі всіми проти дикунів. Великий, кріпкий, одноцільний союз! Тепер не встоять вже Половці, і вільні будуть шляхи . . .

. . . Не заслужив я, Боже, на твою велику ласку, що дозволив моїм задумам перетворитися в діло. Я грішний раб . . . — шепчуть уста побожного князя.

Увійшов Олег.

— Задумався, брате?

Володимир як би сам завстидався своїх думок, що так певними ціли вважав вже собі, і промовив:

— Задумався . . . От ріжне то приходить на думку . . . — По хвилі спитав: — А правда, ти згадував, брате, що любиш та вмієш ловити рибу, того одного я не вмю, за те много інших річей старався я і все стараюся навчитися.

— Брате, не одну рибу вмю я ловити, а в своїм бурливім життю навчився не одного. Однак найліпше зі всього я вмю кувати зброю й шити поводи на коней і сідла.

— І я навчився много на своєму віці. В себе дома роблю й роботу отрока, коли той її занедбає, або і не вміє. І на посадників не дивлюся, ні на биричів, а сам роблю, що треба. І сам заряджую своїм домом, заряджую ловчими, конюшнями, сокільнями і ястрібнями. То все роблю ізза того, що посадники, і биричі, і слуги ледацють, коли око господаря день в день не глядить на них, роблю се також і тому, що по моїй думці кожний,

чи то князь, чи король, чи цар повинен так робити. Загалом кожний володитель повинен так робити.

По хвилі додав:

— Про те думав я часто і от до чого додумався. Коли володитель уміє хоч одно ремесло, тоді й навчиться оцінити працю людських рук. Працю тисячок і тисячок, яких Господь повірив його опіці. Се одно. А друге ще важніше: знання ремесла витворює в нас осібний спосіб думання. А се важне. Ось возьмім віз. Хто навчився зробити віз, той знає, кільки се вимагає труду, часу та знання. До того, щоб зробити от хоч би одно коло до воза, треба мати осібне знання. Але, й здобувши знання, як робиться коло, я ще не зроблю кола, бо мушу ще учитися і здобути вправу в тій роботі. Та знов двоє людей з одним і тим самим знанням та з однаково довгою вправою — не однаково працюватиме. Бо ще не мало значить тут уроджені здібности, замилювання, звинність і дотеп. І дерево, з якого роблю, не мало тут значить. Одно і те саме знання й однакова вправа і здібности дадуть раз добре коло, иншим разом зле, залежно від дерева, з якого його зроблю. А далі ще й начиння, може бути ліпше, може бути гірше...

— Се один віз, а де цілий обоз, що складається з сотки соток возів і коней та людей? А де військо? Його добре заосмотрення, відвага, охота за одну думку класти життя на полі? Де ціла держава? І в міру, як я виучувався ріжних ремесел, мій спосіб думання змінявся, зробився повільний, осто-

рожний. Колись, будував задуми, як птиця літає у повітрі, нині довго, довго обдумую державні справи. Знаю кілька праці й труду коштує один віз, знаю, що загалом значить праця й добробут усіх моїх людей, тому все довго, довго важу. Не літаю я вже птицею в повітрі, не буваю, а йду пішим піхотинцем, пробиваю собі тяжку путь. Високими задумами, які родилися в моїй уяві, я не захоплююся, але все обдумую найперше до найменших подробиць й тоді щойно, коли бачу, що можна їх виконати, пробую.

— Я не зі всім годився з тобою, — одповів Олег. — Кажеш, брате, що сам заряджуєш домом, отроками, биричами, ловчими, а часом і сам робиш їх роботу. По моїй думці повинен володитель справді вміти одно — два ремесла, але на стільки хіба, щоб вмів загалом оцінити працю рук та присвоїти собі діловий спосіб думання. Але сам повинен річей робити як найменше, бо ж се марне трачення часу! Знаєш прецінь, брате, що князь має заряджувати цілою державою, дбати про сотки великих справ, вести війни, робити мир і т. д., — колиж він згубиться в дрібницях, коли він сам стане робити і найменшу дрібницю, тоді буде великим у малім, а справді великого нічого не вдіє.

— Тому, — продовжував Олег, — повинен володитель розумітися на ріжній праці і її вміти, та сам не повинен працювати. За те ще більш, як на якімсь там ремеслі, повинен розумітися на людській душі. Він повинен вміти вичитувати з душ їх здібности і ті здібности поставити на відповідних міс-

цях. Коли він се вміє і вміє дивитися тільки на одні здібности, а не приміром на те, чи хтось йому кривний, чи ні, чи хтось приятель його кривного, чи ні — тоді його державна буде одна з гарніщих в світі. Бо здібности є в людей ріжні і великі — їх треба тільки вміти віднайти. В такім разі, пощо самому князеві заряджувати, приміром, сокільнями, коли він повинен вміти вишукати доброго сокільника, який за нього робитиме? Пощо йому самому заряджувати домом, коли він повинен знайти собі доброго стольника і сей за нього робитиме?! Так само повинен уміти знайти собі вождів, суддів і т. д. Сам князь повинен бути головою всіх, провірювати їх діла, приймати звіти, обдумувати всі загальні справи, вести війни і робити мир.

— Виходить отже на моє! — перебив Володимир. — Щоб князь умів дібрати собі добрих сокільників, мусить сам на тім добре розумітися, а щоб розумівся — мусить сам і вміти робити.

— Певно, що князь повинен вміти як найбільше й розумітися на роботі, — відповів Олег. — З тим згоджуюся, та не годжуся із тим, щоб він сам усе робив, бо тим чином згубиться в дрібничках і в них витратить марно свої сили.

В сінях вже почулися кроки. По хвилі увійшли до світлиці Святополк з Давидом Ігоревичем. Святополк переодягся вже в голубий, тканий золотом, лудан. На його бедрах лицали золотом вибивані ремені, на яких звисав ясний меч. Його довге волосся

було вимашене пахучими оліями й від нього рознісся по світлиці запах пахошів. Володимир Мономах скрутив носом. »Молитва, піст і боротьба з невірними Половцями, — отсе повинна бути одна одинока ціль чоловіка,« — подумав він. За Святополком ввійшов і Давид Ігоревич, ішов скулений, похмурий на лиці. За ними увійшли й дружинники обох князів.

Отроки накривали столи. Застелювали їх чистими, як сніг, білими, обрусами, які пряли а потім ткали дівчата в Олеговім дворі під доглядом княгині. Сам Олег вів безнастанні війни, а його княгиня сиділа в його дворі в Тьмуторокані і враз з панянками дівчатами співала пісні, пряла і ткала білля. Коли вже були готові, казала розстелювати їх на білім каміню над річкою до ясного сонця, щоб те сонце білило її обруси своїм ясним білим світом. Отроки, післані княгинею, рубали в осени кору із ріжних-преріжних дерев. Кавалки кори варила сама княгиня й діставала найріжнородніщі краски. З одної кори виварювала, як небо, синю барву, із іншої червону, як мак, то знов чорну, як смола. В тих красках виварювала тонкі ллянні нитки. Коли нитки висохли, панянки княгині вишивали обруси ріжним-преріжним узороччям. Довкруги країв бігли ріжнокольорні мережки, принесені предками ще з Індії. По середині обрусів зацвіли кровю червоні маки зі степу і, як небо, сині блавати. І винна лоза обмотувалася довкруги них і звязувала їх в китиці.

По середині стола поставлено нове зо-

лоте та срібне начиння, але ставлено і ще давнє глиняне. По самій середині поставлено високий глиняний третяк. Святополк обертав його і оглядав уважно зо всіх боків. Був поливняний і на кожній із трьох частей що инше розмальовано. На одній розмалював дотепний майстер голубе небо, а на нім золоте лице Дажбога, від якого розходилося на всі сторони світа благодійне, ясне проміння. На другій змальовано тучу й хмари й посеред них стоїть молоденький перун і трубить на три труби, а від його голосу сиплються блискавки. На третій виринав із ярко-червоного багаття на степу червоний, горючий Хорс. В третяку уложено зелень та квіти, хоч вже була пізня осінь. Були тут галузки сосни й пахучого ялівця з чорними ягодами та пізні осінні троянди. Святополк оглядав і кивнув головою . . . Старий звичай, давня віра.

По сім наставили отроки на стіл з дрібної лози плетені ковші, повні біленького хліба та ріжних ласощів печених на меду. І високі срібні ставці, що на їх стінках розмальовано ясні, щедрі богині Рожаниці. В малих срібних підставках була сіль і перець, коріння з Індії і великі головки часнику, які кидано до чаші і їджено по випиттю. Заставлено і малі мисочки-блюдця, на яких розмальовано давніх багатирів. Святополк оглядав їх пильно.

— А здоров, Кирило Кожемяка! — промовляв до малюнку: — ми тут здибалися Кияне. Беш змія булавою? Добре, бий! І ми бємо зміїв зі степу! А тут Віщий Олег, —

приговорював Святополк, — підпливає кораблями на колесах під сам Царгород! Тут знов двобій Хороброго Мстислава із Редедю! Брате, Олеже, відки вирвав ти таку красу?

— Мій батько любувався в тім. В книгах і старинностях. Се все по батькові у мене.

Отроки докинули коло мисочок срібні ложки, інші внесли великі срібні збани з винами, медом та житнівкою. Олег вкинув головку часнику в чашу, наляв житнівки, вклонився Святополкові й промовив:

— Пю до тебе, старший брате, що вмісто батька поставлений в нас на київськiм столі. Пю зі щастям, здоровлям та добрим поводженням.

Випив, розкусив часник, наляв нову чашу й подав Святополкові. Той пив і промовляв тепер до Мономаха . . .

— А де твій брат, Давид? — спитав Володимир Олега.

— Тут нині є два Давиди. І оба брати, — відповів Олег.

— Думаю: твій рідний брат, Давид Святославич?

— Він молиться все. І тепер він певно вийшов в поле відмовляти молитви.

Отроки внесли на великiм срібнiм підносі велике на рожні печене дике порося. Воно вже й на перший погляд ока виглядало справді диким; дотепний куховар спік його і чисто вимив від саджі і смаглини, а потім обiлляв його чорним сосом, приладженим з угiлля спаленої пшеничної соломи, ліпку й ріжнопахучого індійського коріння. І тепер

темно брунатне, як бігало в лісі, пишалося на ясному срібному підносі.

— Се вже той, що нині вкоротив йому життя наш брат Мономах? — спитав Святополк Олега.

— Ні, се ще вчорашній. Нинішній більший, буде вже на завтра.

В дверях станув худощавий мущина, одягнений в довгий, червоний лудан, своїм видом і одежею подібний на черця.

— От і брат Давид! — промовив Олег. Звернувся до нього й каже: — Сідай, брате, разом з нами, їж, пий та веселися.

Давид звітався зі всіми і мовчки сів. Взяв кусок хліба, на блюдо наложив собі в меду варених яблук, їв і запивав. І мовчав.

— З братом Олегом говорили ми про те, який повинен бути володитель. Наша розмова станула на тім, — зачав Мономах, але й не скінчив речення, бо знов отворилися двері і в них станув стрункий, гарно збудований мущина, в чорнім оксамитнім лудані. І його дружина за ним.

— От і Василько! — промовив Мономах.

А коли Василько вітався з Мономахом, промовив той:

— Брате, сідай побіля мене. Я маю з тобою много говорити.

Василько сів між Мономахом і Олегом. Нагнувся до Мономаха й оба стали розмовляти. Давид зазрів їх і сіпнув Святополка.

— Ті вже разом! — і очами вказав на обох.

— Як то розумієш, брате?

— Як? — питає здивовано Давид. — Чогож ти, брате, Святополче, вдаєш знов несвідомого річи? Таж знаєш, прецінь, — шептає Давид Святополкові, — що Василько наслав підступно вбійцю на твого брата, Ярополка, мого попередника. Злочинець, вбійця! А Всеволод і той Мономах ніби-то розсліджували справу . . . Оправдали! Тепер знов оба разом!

— Чекай. Там говорять щось до мене! — перебив Святополк і звернувся до Василька.

— Ти казав що до мене, брате?

— Брат Олег Святославич питає мене, чи я привіз йому в гостинець соли? — відповів Василько. — Я був би й забув, але моя княгиня пам'ятала. І я привіз по возові соли братові Мономахові й Олегові і тобі, брате, оставив в Києві. Питають мене, чому в Києві так підскочила сіль в ціні. Я й відповідаю, щоб тебе питали.

— Дарма! — на те Святополк.

— От видиш: ті два беруть тебе під суд! — підшепнув Давид Святополкові. Але Святополк не вважав, а далі каже:

— Дарма! Ніхто не платить мені податку, а все домагається, щоб їх від Половців боронити. А за що ж наймати військо? За що його вигодувати, за що узброїти? Тому й підніс я ціну соли, щоб таки стягати податки.

— В мене толкують собі підвишку цін соли тим, що тепер взяли Жиди доставу соли в Києві. Чи не так? — спитав Олег.

— Взяли Жиди, але підвишка пішла не від них, — заперечив Святополк. — Перше

довозили сіль до Київа наші, але з ними було тяжко дійти до ладу. Не точно довозили, не точно платили податки, тоді й зачав я передавати і Жидам право привозу.

— І ціна пішла втриє . . . — докинув Мономах.

— Втриє? Ні.

— Се піднесли вже вони самі! — каже Мономах. — У них торговля й обман є одно й то саме. О, в мене Жиди стоять на боці, не мають що робити. Розп'яли нам Христа, Сина Божого, і за це я мав би їх ще попитати? Я геть жену їх від себе.

— А таки я часто Жидів подивляю! — промовив Олег Святославич. — Знаєте: вони уживають якихсь осібних тайних знаків, на означення чисел. Ті їх тайні знаки, які вони мають мабуть від Сараценів, уможливають їм числити дуже скоро і докладно. Прийдеться йому счислити хоч би десять, або й більше табунів скоту, він спише ті тайні знаки, один під другим, і вже знає все. Так само знають і ділити, хоч би й як великі числа. Я бачив сей спосіб на Родосі у Греків і знаю, що й наші Жиди уживають тих самих сараценських, або, як вони кажуть, арабських знаків. Се й улегчує їм торговлю й рахунки. У себе говорив я своєму єпископові, щоб старався видістати ту тайну від Жидів, — а се легко, бо деякі з них приймають нашу віру — і тайну доброго, скорого і точного рахування завів у всіх школах. Та він супротивився. »Жиди вбили нам Христа, їх віра погана, від них нічого доброго не прийде«.

— І добре відповів! — потакнув Володимир Мономах.

— Не конче добре. Їх віра може бути зла, а спосіб рахування добрий! От і в Німців та в Ляхів є зла віра, а чи одно добре переймаємо від них?

— Судиш, брате, нелогічно, — відповів Мономах. — Бо коли в Жидів є зла віра — а що вона є зла, те знаємо ми всі, — то вони не милі Пану Богові. Колиж вони не милі Пану Богові, то він не міг їм виявити добрий спосіб обчислювання. Далі: коли вони однак мають якийсь свій спосіб обчислювання, то мають його не від Господа, а хіба тільки від діавола, щоб обманювати людей. І як нам його переймати?

— А леж, брате, їх спосіб обчислювання не від діавола, а від Сараценів, — відповів Олег.

— І сараценська віра з їх Магометом зла. І їх спосіб обчислювання не від Бога, а від Сатани. Впрочім і наші способи є добрі. Я обчисляю все в голові, а коли вже більші рахунки, то на щотах, прибиль скоту та пожед обчислені в «Руській Правді».

— Далеко не увесь. І колиб мені вдалося від якого Жида, або Сарацена, відістати їх числа і спосіб обрахувань, яб радо відістав і навчився сам. Тоді й переконав би тебе, брате. І тиб від мене переняв.

Під дверми молився хтось уголос.

— Отче наш, іже єси . . .

— Київський митрополит! — промовив Володимир Мономах і перший встав. За ним повставали й інші. Митрополит договорив

під дверми до: »но ізбави нас от лукавого« — і замовк. Всі князі гукнули в один голос: »Амінь«. Се означало: просимо, можна увійти. На порозі станув високий, рослий мущина з довгою, сивою бородою.

— Мир дому сему! — промовив митрополит.

— Благослови, владико! — відповів князь Володимир Мономах.

VIII.

Недавні вороги.

Другого дня рано вранці виглянуло велике та, як кров, червоне сонце над степом і кровю забagriло небо.

В малій деревляній церкві в Любечі горять сотки жовтих воскових свіч ясною полонію перед образами й стелиться дим кадил. Перед вітварем у світлих, ясных ризах править молебні митрополит враз з попами і черцями. Благає і вся церква: щоб небесний цар прийшов і вселився в них і щоб злучив їх всіх і їх князів любовою й миром у одно. Щоб вони всі, до нині розбиті сварами й усобицями — злучилися в одно! В одну силу, одну грудь! На дикого Половчина!

Моляться й князі. Бив поклони й гаряче молився Мономах, бив поклони й Давид Святославич. Святополк думав про сіль і які доходи принесе йому мир. В Київі заложить головні склади соли і для всіх земель Олега . . .

Василько й не вмів на память молитов,

дивився на велику ікону, що представляла святую Трійцю і молився гаряче в душі.

... Святий Дажбоже! Ясний ти, прясний, що все бачиш і все знаєш! Ти всемогучий! Маєш і ти своїх ворогів, темного Дива і все його воїнство. Але ти сильний, всемогучий, розгромлюєш їх.

... День-в-день побиваєш темну ніч, — і на весну — зіму.

... Ми твої внуки. І нам дав ти урожайне поле, густі ліси, рибні ріки. Але через те наші голодні, захланні сусіди йдуть боєм на нас. Тому й благаємо тебе: зійди до нас з твоїх небес високих і дай силу в наші груди. Підє наше військо в широке поле — ласкав будь до нас, як до своїх внуків. Твоє ясне проміння най освічує нам в день путі, в ночі виправляй на небо брата місяця. Світи нам в путі, та не жари нас на степу, й не шли ні бурі, ані вітру, нам противного, на нас. За те — ми просимо тебе — спекою пали ворогів у поході й битві. І бурю і дрібонький дощ шли на них, щоб розмоклися їм путі і залляла їх вода. І сина, Перуна, зішли на наших ворогів, щоб смагою їх смажив. Миж внуки твої! Ідемо в бій проти внуків твого ворога, темного Дива! Побіда наша — побідою й твоєю! ... — і Василько бив поклони і хрестився, як і Мономах.

Давид Ігоревич також хрестився й бив поклони, хоч і не знав гаразд пощо та ізза чого? З дитинства осталися в його душі спомини поганських обрядів і звичаїв, але пізніше, в життю, бачив, що всі учені, черці й попи, загалом усі образовані є христіянами.

Черці й не називали инакше прихильників поганства як »невігласами«, а їх пісень — бісовськими піснями. Ізза доброї слави і Давид Ігоревич вважав себе християнином, хоч нової віри він ніяк не міг второпати. Ніяк не розумів, як се можна простити й ворогам, а ще тяще приходилося йому з трьома особами божими. — Три особи і разом вони одна?! — питав себе не раз Давид і не знаходив відповіді.

Дружинники також приїхали до »богів«, — як то вони називали церкву, — але й не всі входили в божий храм, а на дворі молилися до сходячого сонця. Коли покінчилася відправа і сонце вже високо піднялося вгору, перший вийшов з храму Володимир Мономах. Глянув на лагідне, осіннє сонце й перехрестився, потім віддав поклін всемогучому Дажбогові й прошептав християнське:

— Господи помилуй!

— — — — —

Князі засіли думати думу. В великій гридниці любецького замку, якої повала була попідпирана по середині й боках високими різбленими дубовими підпорами. Не ізза старости, а будівничий вже відразу при будові попідпирав повалу, бо широка та обширня була гридниця. Крізь малі віконця втискалося і так бліде осіннє світло, і в гридниці царив супокійний, тихий півсумерк. Стіни тай високі підпори по середині були обвішані найріжнороднішою зброєю. По середині стіни проти входу висів на стіні, здавалося, цілий високий лицар. В середині дротяний панцир з розпростертими рукавами. На гру-

ді уміщено круглий і, як сонце, лискучий, випуклий мосяжний щит, нище щита звисав на ремені короткий ніж зі слоневою білою ручкою. Вище панцира, де приходиться голова, уміщено островерхий шолом, що своєю формою пригадував могили на Україні, та кінчився гордим острим вістрям. В правій руці лискучий, острій меч піднесений вгору. В лівій копіє. Нище панцира дротяні наголінники. Довкруги лицаря розміщено всяку та превсяку зброю. Тут крім мечів лищалися й шаблі, й острі обосічні ножі й сокири, з короткими та довгими ручками, й десятки найріжнородніших луків та сагайдаків на стріли.

При другій стіні висіла також лицарська зброя. Але біля неї не лищалися мечі й острі копія — а сукаті, або камінням набивані, грубі булави давніх-давніх предків і камінні стріли і вістря сокир із кременя й довгі остро затесані коли, на яких засхла скипіла чорна кров — зперед соток літ. На підпорах великої гридниці розвішено боєві труби з металю та старі із дерева.

Побіля столів під малими віконцями проти входу засіли князі. На широких лавах проти них засів київський митрополит з попами і черцями, а по боках попід стінами розсілися дружинники князів. Які ріжнородні типи, які ріжнومانітні лица й одяги, звичаї та нориви згромаджувалися тут разом — в тій тихій та понурій гридниці! Колиб був би хто чужий з'явився й кинув питання: — Чи є хто між вами, що потопає у темній ночі під бурями і громами на широком, розбурханім морі? — то безперечно булоб зголо-

силося кількох, а може й кільканацятьох старих дружинників. Булиб то дружинники Олега Святославича і Василька і Давида Ігоровича, що в час ізгойства скитався також в Тьмуторокані. Певно був би зголосився й не один з Киян, що за старого Ізяслава, як його прогнали з Києва в Німеччину, їздили послами з Німеччини у Рим. А кілька країв пересунулося перед тою дружиною й тими князями в той час воєн та міжусобиць! Всі простори від Чорного моря по Балтик — перевоювали. Воювали на Україні та поза нею, даючи поміч Візантії. І проти Сараценів клали свої голови на Сіцилії, із Польщею проти Чехів воювали в Чеськім лісі. Своїми ногами перемірили й дикий степ — аж по Тьмуторокань, і Візантію й Егейське море. В часі ізгойства перемірили вони ногами й Польщу, й Чехи, й Німеччину, Швайцарію і Рим, і Бог зна ще які краї й міста!

Сиділи тут дружинники, правда, сини покійних родичів часів Ярослава Мудрого — самі вже давно відвиклі від родини й сталого осідку. Старий Антін Горбач, дружинник Олега, що все любив оповідати «яко ходи преподобный Пахомій во Ерусалим рукополагатися», — вже десятій рік, як вийшов з дому, з Києва, і . . . не міг ніяк до нього вернутися . . . Сміявся не раз, що покинув дітей, а верне й застане самих внуків . . . — Відвиклі від вигод та домашнього життя. Всі маєтки й статки, що на них і в сакві при сидлі. Обпалені на лицах і руках. Кілька разів не один з них заглядав смерті в очі. Заглядав на широкім морі в часі бурі, або гинув

на безвіддю та безхлібію та від спеки в широкому полі. Кільки разів вони, нині тут зібрані разом, стояли один проти одного в бою?

Їх життя, довгі бої й вандрівки зробили їх готовими на все. Биться? — най буде й далі биться! — відповів би старий Антін Горбач і докинув би, — в такому разі застану дома вже не внуків, а самих правнуків . . .

Нині мав бути заключений мир. Мир? — те слово звучало в їх ушах так дивно. Мир? Спокій? Вже не мали битися? Вертатись домів? Як сеж могло бути? Для спокоєння тим людям треба було говорити: Мир між нами, щоб ми всі разом пішли на Половців.

— А, на Половців! Так жеж і кажи! Отже бій йде далі! Най жие бій та нова війна!

Був тут і дружинник Володимира Мономаха, що все носив при мечі стяту половецьку голову. Носив її відповідно до пори року, в зімі довше; в літі, в спеку, вона скоро зачинала видавати зі себе неприємний дух . . .

— Вже упоминаєшся, щоб тебе викинути й нову собі справити?! Іду! — й він сідав на коня й шукав нового Половчина. В часі половецьких наступів розбрелося їх много по Україні й не довго приходилося шукати старому сотникові. Тоді стинав свіжу голову й припинав до меча. Знайомі вже яких десять літ бачили його день-в-день з головою, а рідко було, щоб голова видавала

неприємний дух і впоминалася о свіжу. Його й називали: Половецька Голова.

— Пане сотнику, Половецька Голово, біда, біда! — говорив до нього дружинник Олега, якого прозвали знов ізза його довгого лица та рудого волосся Кобилячою Головою.

— Біда, пане сотнику!

— Із чим біда, Кобиляча Голово?

— Зроблять мир і ти тим скорше найдеш собі свіжу половецьку голову, а я . . . Куди я вернуся домів?

— Куди вернешся домів? — сміявся другий. — Певно, тяжкий вибір! Кількож маеш ти домів?

— Я забув . . . Був з князем у Володимирі Волинськiм і оженився раз. Потім кинув жінку і — пішов воювати в Чехи. Ну, там оженився вдруге, привіз Чешку й оставив її в Києві. Але, — щож я тому винен? — по сім загнали мене в Тьмуторокань. Ну й я оженився знов . . . Ся була найкраща. Її привіз я й оставив в Чернигові. Але . . . знов був я на Родосі, і там була . . . Мабуть була четвєрта . . . — Потім в Новгороді . . . — або я й знаю кільки я їх маю . . .

— Тепер мир! Розкайся й поправді оженися вже — поправді, — сміявся з нього Половецька Голова.

— Хіба що так! Але знаєш . . . твою голову . . . вже чути . . . трохи. Занедбуєшся!

— І сам се чую. Та відки знайти мені тут Ірода? Покажи.

Сиділи тут і сиві старці з голеними головами, довгими козацькими чубами та шра-

мами по лицах, і молодики, які щойно вчили-ся воєнної штуки.

— — — — —
Зпомежи князів піднявся київський Святополк. Станув гордо, голову підніс вгору і промовив:

— Я, Святополк Ізяславич, князь Київа, Турова і Пинська, бю вам всім: моїм дорогим браттям, — і тут склонився він їм усім, — і тобі, високопреподобний отче митрополите і вам всім духовним отцям і черцям, — і знов віддав в їх бік низький поклін, — і вам, панове дружино, наша і наших ще батьків, мій низький поклін!

Князі відклонилися. А дружинники, черці й попи повстали з місць, склонили свої голови й хором відповіли:

— Спасибі! І тобі, княже Київа, матері наших городів, і вам всім князям низький поклін.

Відклонився ще раз Святополк і всі князі разом. Святополк став промовляти. Його слово було тихе, милозвучне.

— Вже трицять літ нападають дикуни на наш край, пустошать його, граблять та палять. Наші батьки, а з ними й ми, їх сини, не могли ставити Половцям побідного, гордого чола, бо між нами були війни й міжусобиці. Аж нині, від непамятних часів вперше, зійшлися ми разом у згоді й мирі. Щоб простити собі щирим серцем дрібні образи і провини, злучитися в один кріпкий союз і одною груддю стати проти ворога.

— Тепер він не встоїть перед нами! —

перебив Половецька Голова. — Як станемо разом, сліду не стане із нього.

— За Дон його проженемо! — кричить і Кобиляча Голова.

А другі старці потакують в одно своїми сивими головами.

— Не стане й його духу на степу, коли всі станею разом! — крикнув і Святополк. — Коли всі підемо разом! . . . — І він вірив, що підуть. Його груди була повна втіхи, що він дожив великої хвилі. Його серце горіло жаждою пімсти та відплати. Глядів на лица зібраних, на лица тих, що ще недавно стояли один проти другого в бою і кривавою зброєю чигали на своє життя, а нині сиділи разом побіч себе, злучені одною думкою і одним бажанням. Чиж мав перед ними виказувати значіння злуки, мира й одности?! — коли та злука, той мир і та одність були вже — ділом?

— Нехай ворог гине!

— Всі за одного, а один за всіх!

— Всі в одно!

— Браття, і ви, чесні панове дружинники наших батьків і наші . . . І ти, високопреподобний отче митрополите, і ви всі черці і попи! Позвольте й мені промовити до вас всіх моє щире, нелукаве слово, — про- сив Олег Святославич.

— Просимо, просимо!

Олег все був гордий та любив плисти проти хвилі. Коли ще перед двома роками кликав його Володимир Мономах і Святополк на з'їзд до Київа, »да поряд положим о русьтій землі прід єпископи і прід ігумени і

під мужи отець наших і під людьми градськими» — то він відповів, що не признає над собою суда ні єпископа, ні ігуменів, ні смердів. Але нині приїхав він на з'їзд і станув перед ними. Виступив, підняв гордо чоло вгору і промовив:

— Я все ішов проти вас і лучився з Половцями! Нині пристаю до вас і з вами іду на Половців! Та ще вперед питаю: хто має проти мене що? — най кожний каже тут мені до віч, щоб зараз я відбив.

— Проти тебе, брате, не маємо нічого, — каже перший Мономах.

— І я не маю жадних замітів! — повторив Святополк.

— А може хто з вас, панове дружино?

— Ні, ні!

— А може ти, отче митрополите, або ви, черці й попи, маєте що проти мене?

— Ми також ні.

— І я також думаю! — відповів гордо Олег. — Я лучився з Половцями. Але пригадайте собі, що з Половцями лучилися й наші батьки та що Половців та других степовиків знайдете ви в військах кожного із нас. Половці нищили наші землі, але чи моя се вина, що мусів я брати їх під руку, щоб свою, свою рідну батьківщину відбити? І колиб хто підняв проти мене отсей закид, я відповім . . .

— Алеж, брате, ніхто не підносить! А ще нині, брате . . .

— А може закине хто мені, що я не приїхав відразу на з'їзд? Що вже два рази

кликали брати, та я не ставився? Підносить отсе хто?

— Ні, брате! — відповів знов Святополк.

— Отже ніхто не підносить проти мене жадних оскаржувань? — питає Олег іще раз.

— Ніхто, ніхто, ніхто! — відказують всі.

— Отже знайте, що й я не маю нічого проти вас, ні в серці жадного гніву. Ні за батьківщину, ні за смерть мого брата, Романа, ні за ніщо, я все забув. Забудьте й ви й прийміть мене до себе щирим серцем. Я з вами йду! І не спічну, аж не перебемо дикуна. Я вмів бути ворогом й до останка боротися о своє — зумію бути й приятелем та другом і за рідну землю зложити голову, так мені, Боже, допоможи!

— Славно, славно! — кричить його дружина і чужа.

— З таким варто й битися, — каже Мономах, стискаючи руку Олега й пригортаючи його до своєї груди. Оба обнялися і поцілувалися.

ІХ.

Початок гніву.

Виступив Володимир Мономах. Він все любив наперед себе висилати других і ними заслонюватися. Нині як би чекав хвилі, коли промовить Олег і щойно по нім став виявляти свої задуми і мрії. Пригадував, що вправді були довгі братовбійчі війни, та в їх причини не входив він нині. Пригадував і се, що вже від двох літ враз зі Святославом

побивався, щоб скликано такий з'їзд, на яким би вирішено розряд та лад на Русі і як оборонити землі, що їх збирали батьки в трудах та боях, від спустошення й загибелі. Але знов не входив в причини — і не старався в них входити — чому той з'їзд вже давно не відбувся. Нині тішився, що по довгих війнах і перешкодах відбувся такий з'їзд. На добро і славу рідної землі.

І далі переходив свої задуми та мрії. Як уявляв собі мир, та згоду та яке добре мало виплисти із них для рідної землі.

— З Олегом Святославичем і його братом вже умовлено умовини мира. За Святославичами признано їх батьківщину, за се обіцялися йти проти дикунів. Ті умови мали бути заприсяжені. І за іншими князями мав нинішній з'їзд признати їх батьківщини та ненарушимість тих батьківщин. І се мало бути підвалиною й підставою нового життя й нового ладу.

— Колись один всего князь володів на Русі і всі йшли йому під руку. Наш великий прадід, Володимир Великий, поділив землі між синів і від тоді ті землі розпалися, — скажім отверто: раз на все. Вправді наш дід, Ярослав Мудрий, ще раз злучив їх перед смертю, та на короткий час. По його смерті руські землі вже розпалися — на все. Наші батьки ще раз пробували їх в одно злучити, ще раз кинули жереб об матір руських городів — але дарма! Не злучили, а війнами й міжусобицями до краю ослабили рідну землю, що впала в жертву дикуна. І ми йшли

досі слідами батьків, та нині бачимо: треба завернути.

— Земель не злучимо уже, а війнами й міжусобицями ослабимо до краю, колись славу рідну землю, тому пора завернути.

— Сей з'їзд і його ухвали мали бути висказом того звороту. Основою дальшого життя і розряду мусить бути признання батьківщин, щоб тим положити край домовим війнам і міжусобицям. Кожний з них ставав князем у своїй волості, признаний всіми. І се мали нині запрягнути. Мали запрягнути, що Святополків є Київ, бо належав до його батька, Ізяслава. Володимир Мономах володіє в землях, що були його батька, Всеволода. Давид і Олег і Ярослав Святославичі тримають землі свого батька Святослава. А що до Волині й Галичини приймається основою розділ Всеволода, колишнього князя Київа: Давид Ігоревич має Волинь, а Ростиславичі Галичину, Володар Перемишль, Василько Теробовлю. Се найперше мали князі запрягнути: що ті землі їх. І брат не посягне на землі свого брата.

Се одно. А друге ще важніше, щоб всіх братів злучити знов разом в одно, в одно серце, одну думку, одну силу в ім'я любови ближнього і рідної землі, в обличчі тої небезпеки, що йде зі степу. І Володимир пригадував великий заповіт їх діда Ярослава Мудрого, який він умів з літописи напам'ять і який цитував при ріжких нагодах.

— Се азъ отъходжую свѣта сего, сынове мои, — говорив своїм синам, а нашим батькам наш великий дід. — Имѣйте въ сѣбѣ

любовь, понеже вы есте братия единого отца и матери. Да аще будете въ любви между собою, Богъ будетъ въ васъ и покорить вы противныя подъ вы и будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидьно живуще, въ распряхъ и которающе ся, то погыбнете сами и погубите землю отць своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша трудомъ своимъ великимъ. Нъ прѣбывайте мирно, послушающе братъ брата . . . Аще къ то хощеть обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидятъ.

І Володимир Мономах повторив ще раз з притиском:

— Аще къ то хощеть обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидятъ.

На заповіті Ярослава Мудрого, на любові брата й хотів Володимир Мономах оперти мир між князями і союз усіх князів.

— Найперше заприсягнемо, що брат не піде проти брата боем, щоб заняти його землі. А потім заприсягнемо усім братам любов і мир і прощення усіх провин. Ми люде грішні й смертні. І як хто нам заподіє зло, хочемо його пожертви і пролляти його кров. А забуваємо на Бога. Миж ображуємо його день-в-день, стократ сильніше, як рідний брат є в силі образити нас. Та Господь, могучий пан життя і смерти, терпить нам наші прогріхи, хоч ті сягають вище наших глав. Господь наминає нас, як батько свої діти, і прощає нам, як щиро каємося. Так робить Бог. Чомуж і нам не простити дрібних провин братам? Ми ще й забуваємо, що

брат — то брат. То син одного з нами роду, одної батьківщини. Що знищиш брата — не брата знищив ти одного, а свою землю і себе і тим дав силу ворогам. Як говорив Ярослав: будете жити в любові, то Бог покорить ваших противників під ваші ноги, а житимете в ненависті й міжусобицях, то погибнете сами й погубите землю своїх батьків та дідів.

— Тому любов — найвища наша ціль, найвищий наш закон! Най злучить нас в одно! І як в давнині на приказ одного київського князя ставали полки від Спишу по широкий степ й перед тими полками дрожала Візантія — так нині тим одним князем, що всім розказуватиме, най стане — любов брата, одно серце, одна думка! На їх приказ ставаймо у ряди, бо время люте.

— А вийде між нами, братами, яка суперечка, — продовжав по хвилі Мономах, — нині присягнемо на меч і хрест, що жаден із братів не хопить сам за меч у своїм ділі, а справу віддасть під суд своїх братів. А що ті розсудять — так воно й буде.

— Так злучимося в один кріпкий союз, тоді й звернемо усю свою силу на схід сонця. Бо вже буяє дикун! Колись він важився нападати тільки на наші україни, та, бачучи між нами безнастанні бої, набрався буйства й гордості й напада на сам Київ. А ми, що ведемо між собою бої і побиваємо брат брата, вже й не в силі ставити опір. Та нині ми одно. Від оборони перейдемо в наступ. Із нашої землі перенесемо боротьбу на їх дикий степ. І як колись перед полка-

ми Олега, Святослава Хороброго й Володи-мира Великого дрожали вороги — так і перед нами, злученими в одно, в одно серце, одну грудь, степ дрожатиме й тікатиме за далекий Дон!

— За далекий Дон! Не встоять проти нас! — крикнув перший Олег Святославич.

— Наша згода — на них присуд смерті! — каже Василько.

А дружинники князів веселяться.

— На Половців! Аж тепер їм амінь!

— Аж тепер весела година! Сила знов прикриє пустиню.

— Дажбожові внуки рознесуть Дива і втоплять Обиду в синьому морю.

Давид Ігоревич сидів мовчки. Він пильно слухав Мономахових слів і в нім все кипіло. Очевидна річ! . . . Зійшлося чесне товариство! . . . Самі розбишаки, братоненавидники, різіємці! . . . На словах вони добрі і лагідні, як вівці, а на ділі завзялися на нього . . . Всі! . . . Собі поприсуджували й поприділювали батьківщини, а виїмком він один. Його одного виняли зпід загального правила! . . . Йому одному не присудили повної батьківщини, а сказали: Давидові даємо Волинь, яку присудив йому Всеволод . . . О, той Всеволод, рідний батько Мономаха, такий самий мудрець, як син . . . Той Всеволод відділив Галичину від Волині й присудив її Ростиславичам, а нинішній з'їзд фарисеїв та розбійників затверджував той присуд . . . Щедрий Всеволод чужим добром, щедрі і ті всі . . . О, дуже щедрі чужим — не своїм добром . . .

— Вони всі проти мене . . . — думкував Давид Ігоревич і не міг всидіти на місці. — Завзялися всі знищити мене, проти мене всі . . . фари́сеї, облудники! Такий Мономах, воював з Олегом — а нині щирий друг, один одному лиже лапи! . . . Олег такий саме добрий й чесний, як і Мономах . . . а Святополк — своєї не має він волі, у всім слуха Мономаха . . . Підніжком став його й рабом, а Василько — нічого вже й казати! Як раз дібрався добрий до всего товариства.

І так на кожнім із присутних знаходив Давид Ігоревич чорні плями й його огортала іще більша лютість і злість. Ті всі злочинці й розбишаки над ним хочуть старшувати . . . Над ним! . . . правим . . . чесним . . . добрим . . .

До князя приступив Лазар, його дружинник-однодумець.

— Княже, говори, нічого не даруй! — шепче Лазар. — Собі присуджують всі батьківщини, тобі одному дають те, що дав Всеволод. Рівна міра най буде для всіх.

— Розуміється!

— Не станеш нині, княже, в обороні своїх прав, тоді пропало все. За рік відберуть іще й Волинь!

— Розуміється! Я сам то все кажу.

І князь Давид повстав із місця. Його лице було, як напухле, і в мить ціле счервоніло. Його очі зробилися маленькі й бігали, як головки веретен, руками він пристрасно вимахував, що видавалося, що в ті руки ловить він слова, які вилітали з його уст,

ловить і зі силою кидає їх від себе, щоб ними бити на противника.

— Любов і мир, — зачав Давид Ігоревич, — чудові річі, та, на жаль, я бачу, що між вами є ті річі тільки на словах! На словах! А не має тої любови й того мира в ваших душах, немає щирости в вашім слові, а облудне воно та нещире, як і ви сами. Батьківщина — вам кожному дорогеє слово, вам кожному. Ви голови клали за неї в бої, вам кожному воно миле й дороге, а тільки — не мені. Розуміється, бо Давид Ігоревич все щось иншого, над ним можна знущатися, його понижати. Собі, в своїй щирості, поприсуджували ви батьківщини. Розуміється, чому ж би ні? А тільки мені одному не віддаєте моєї повної, дорогої батьківщини . . . Розуміється! Одному мені, бо я — Давид Ігоревич, а з Давидом як будь можна поступати . . . Мені віддали те, що признав колись там Всеволод . . . А скажіть мені, як се може бути? Я впрост питаю вас: є рівне право, рівна міра для всіх, чи ні? Кажіть, най знаю се.

— Рівне право для всіх! Як инакше й може бути? — кричать дружинники Давида. Другі цотакують:

— Розуміється, що право рівне є для всіх.

— Скоро рівне, — по рівному й діліть! Признали ви собі ненарушимість батьківщини — признайте і мені! — кричав Давид.

— Брате, я тебе не розумію, говори ясніше, — зачав Володимир.

— Я вже сказав ясно! — відтяв Давид Ігоревич.

— Ха-ха-ха-ха, хотять ще ясніше! — сміялися на лавах Давида Ігоревича.

— Хочете ясніше, скажу й ясніше! Собі признали ви за собою свої батьківщини, а тільки при мені чомусь-то (ті слова вимовив з притиском) — чомусь-то забули ви... чесні, добрі й справедливі, що й Перемишль та Теревовля також моя батьківщина! Забули ви чомусь, що мій батько Ігор володів не в однім тільки Володимирі на Волині, але і в Перемишлі над Сяном і в Теревовлі над Гнізною. Правда, заняв потім на короткий час ті два городи Ростислав, батько Василька й Володаря — алеж сами добре знаєте, що його стрінула за те божа кара. Його прогнато у степ, де й згинув отроєний в Тьмуторокані. (Він добрий мусів бути, що йому аж отруї кинули в вино! . . .) Правда й се, що ті городи загарбали потім його сини, правдою й се, що вони то наслали Нерядця, щоб хитрістю убив мого попередника, Ярополка, коли той боронив своїх прав. Се все правда — але чи через те все перестав Перемишль і Теревовля бути моєю батьківщиною? Ні, ні! І ще раз ні!

— Ні! Бо я їх не зрікся й не зречуся! Всеволод, тодішній князь Київа, присудив і приділив вправді ті два городи Володареві й Василькові. Та я спитаю: яким правом присудив отсе? Щедрий робити гостинці з чужого добра! Він сам вів тоді війну зі Святославичами, забрав у них батьківщину, що було причиною тих всіх воєн та міжусобиць, за які ще нині покутуємо. Він сам забрав собі чужу батьківщину — і не скорий був пу-

стити її з рук. А мою ось так легенько поділив . . . Нині маєте, браття, завести мир, направити давні гріхи, тому й направляйте. Нині вже були ви . . . ласкаві, — і тут усміхнувся, — признати батьківщину Святославичам, поправили похибки своїх братів. Нині поправте й те, що скривдили мене. А ні — я не зізволю зі себе глузувати. Я все стану в оборону своїх прав! Без мого відома я не зізволю вам! . . .

— Досить! Вже досить, Давиде! — крикнув йому чуть над ухом Василько. Він вже давно повстав зі свого місця і підійшов до Давида. — Досить вже того!

Давид продовжав:

— Без мого відома . . .

— Кажу тобі, мовчи!

Інші зачали також викрикувати. Давидові дружинники кричали:

— Тут свобода слова, говори далше, княже!

Інші кричали:

— Мовчіть, крамольники! Творити мир і злагоду ми з'їхалися, а ви знов зачали стару пісню?

Та найголосніше кричав Василько.

— Половці і Ляхи йдуть на нас! Забрали нам торговельні путі! Ми розбиті, не в силі піти приступом на них, отже з'їхалися на мир, а ти знов міжусобицю? Знов не жажда відплатити ворогам та охота змиритися з ними в бою огорнула твоє серце, — а жажда землі? Крамольнику! — кричав Василько в одно до Давида.

— Філософ, — відповів Давид: — О, ти

великий філософ! Та замість щоб тут філософувати і ронити пусті слова — батьківщину мені віддай!

— Галичина твоя батьківщина, але й моя, мій батько володів у ній, — відповів Василько.

— Коротко володів, коротко! — кричить Давид Ігоревич.

— Най буде й коротко.

— Пощо ж тої мови? віддавай!

— Хочеш, щоб я тобі віддав? Бери! — кричав Василько. — Я вже давно чекав тебе на високих заборолах своєї Теробовлі. Чому ж ти не прийшов? Тхірю, боягузе! Отверто піти в бій не стає в тебе ні відваги, ні охоти, тхірю, незгіднику! Бери собі батьківщину. Бери, кажу тобі! — кричав Василько. І виняв меч і став напроти Давида.

Давид Ігоревич зблід і загубив на хвилю слово в роті. Серця дружинників розхвильовувалися. Їх огортали пристрасти, ану ж ті два пібються поправді, потече кров, варто видіти . . .

— І се має бути мир? Так велів Ярослав?! — кричали другі.

— З'їхалися на мир, а шаблями говорять!

— Брате! — каже старий Антін Горбач до Перемиського. — Брате, як наші князі вже так зачали годитися, бачу, що ми знов яких п'ять літ не будемо дома. Боже помагай!

Між Васильком і Давидом стояв вже Мономах. Василька тримав за руки.

— А вам обом що?! — питав, ніби супокійно, але було видно, що був розхвильований. — Що ви зачинаєте? На мир ми з'їха-

лися, а ви зачинаєте давню пісню на радість та втіху Половців? Давиде, се Сатана, не-радий нашій згоді, насів на твою душу, під-мовив тебе.

— Сатана? Сатана? Я в спілці з Сатаною? Борони мене Господи Боже! — боронився Давид. А що в тім часі вважано найбільшою образою, коли комусь закинено, що він є в спілці зі Сатаною, а ще межі князями, то Давид уперто відбивав від себе той закид. — Я зі Сатаною? Алеж я хрещуся зараз. — І він звернувся в кут до святих ікон, і хрестився, примовляючи: — Во імя отця і сина . . . і свяченої води давайте, буду пити.

— І се з тебе глаголе Сатана! — кричав Василько.

— Сатана! Сатана! Приїхав розбити наш мир та наш великий союз! Сатана! Во імя отця і сина . . .

Володимир тримав Василька за руку, яка витягнула меч і благав:

— Успокийся, брате. Тиж, брате, приїхав на мир, обіцявся простити все братам, на хрест присягнути . . . Правда, Давидове слово могло тебе діткнути, але най не розхвильовується надміру твоє серце . . . Успокийся! Почекай, поволі я й успокою Давида, він сам відступить від своїх дивовижних домагань. Я все зроблю поволі, а тільки ти мені мовчи, не доливай оливи до огню.

Та легко се було сказати: я успокою, а тяжко зробити. Дума вже стратила свою одноцільність.

Потворилися малі кружки, гуртки, в

кожнім сперечалися й кричали чим раз пристрасніше. Святополк кричав між своїми:

— Чого хоче той Давид?! Брате, Давиде, і я не беру цілої моєї батьківщини, бо ось Новгород в Мономах. А мимо сего не сварюся, не роздираю своїх риз.

— Се твоє діло.

В другім гурті кричав знов Олег.

— Ті два посварилися? Обійдемося без них! Заложить нас п'ятох союз, а ті два най далі жуться та кусаються.

Володимир Мономах розглядався 'тимчасом довкруги. І бачив, що розбилися й сварилися і що в сій хвилі буде тяжко звести їх разом. А ще боявся, щоб Давид та Василько не посварилися ще більше і в сварці не розійшлися. Він подумав хвильку, а потім приступив до Олега й промовив:

— Ти знаєш, брате, що голодному чоловікові і брат є ворогом. Кажи застелювати трапезу. По обіді поїдемо на лови, а дальшу думу думатимемо завтра, рано вранці, по сході сонця, вислухавши божих молитов.

В світлиці застелено столи, туди перейшли князі, дружинники, митрополит, попи й черці. Зпочатку ішли ще між ними свари й суперечки й всі ще сварилися. Але з хвилі на хвилю вони замовкали й тихли. Аж цілком затихли й було чути одно сьорбання. По вині їм знов розв'язувалися язики, але хто був би тепер говорив про такі пусті річі як се, чи мав Всеволод право давати Ростиславичам Перемишль та Теробовлю! — чи не мав?! Язики розв'язувалися, стали веселитися, згадувати давні пригоди і співати

пісні. Правда, Давид Ігорович зачинав ще кілька разів між своїми про свою велику хривду, та його вже не слухали. А Святополк кілька разів і кинув в його бік:

— Вино, добре вино! Позволь, най його випю й веселюся, не затроюй мені життя своїми . . . кривдами.

Мономах був рад, що розігнав бурю.

— На ловах, — каже він до Олега, — возьмеш Василька під руку і впевниш, що я все поладнаю, най тільки панує над собою й не доливає оливи до огню. Я поїду знов з Давидом . . . Завтра — певний я сего — ми скінчимо боже діло — Богові на честь, собі на славу, Половцям на погібель.

Олег Святославич потакнув.

Х.

Присяга.

Не було ловця понад Мономаха. Він все говорив:

— Все в руці Бога, Той охоронює нас всіх. І щоб напало на мене десять турів і сто диких кабанів, коли на те божа воля — і волос не спаде мені з голови.

І кілька пригод він уже не мав. І тури кидали його на своїх рогах, і колов його вже олень, і лосі топтали його своїми ногами, і вепер відривав йому меч, як боровся з ним з коня, і медвідь і вовк кидалися на його.

Але нині віддав Мономах провід над ловами Святополкові, а сам каже:

— Нині іду я на ще дикшого звіра — на Давида Ігоровича.

І що тільки виїхали з двору, Володимир зрівняв свого коня з Давидовим і каже:

— Знаєш, брате, я говорив з братом Святополком і зі Святославичами, й ми всі дуже радо можемо тобі присудити цілу твою батьківщину.

— Справді? — спитав Давид Ігорович і сам не вірив своїм ушам. — Признаєте мій Перемишль, мою Теробовлю?

— Дуже радо, дуже радо! — повторив Мономах, але по хвилі спитав: — Ми тобі, брате, признаємо, та якою силою ти їх возьмеш?

— Як то якою? Займу тай уже! — гарячиться Давид.

— Возьмеш, та знаєш сам, що в Перемишлі сидить Володар, а в Теробовлі Василько. Знаєш і се, що в них добірні війська, — отже чи встоїш проти них у бою?

— Як то?! — обрушився Давид. — Ви розкажете, щоб віддали мені свої землі, вони й віддадуть.

— Розкажемо, а ті не послухають. Що тоді?

— Мусять послухати!

— Хтож їх до того змусить?

— Виж самі, що видали присуд.

— В нас Половці на карку — і з ними в нас досить діла. Говорив я з братами і про те, щоб тобі допомогти, та жаден не піде. Не піду я, не піде й Святополк, ні жаден Святославич. Кажуж тобі: в нас одно тепер на оці — боротьба з Половцями. І ти сам муси би заняти ті всі землі, колиб ми присудили.

Давид подумав хвильку, а далі й каже:

— Признайте вже мені, тоді й собі пораду.

— Ні, найперше ти скажи: як ти собі порадиш?

— Знайду союзників: Ляхів.

— Ляхів? На свого брата? Ні, брате, до того ми не допустимо!

— Не брат він мені, а злочинець! На злочинця най будуть і Ляхи.

Мономах подумав хвильку супокійно . . . Думкою про одність, братерство й згоду не переконаю я Давида . . . І каже в голос:

— Возьмеш на свій бік Ляхів? . . . Добре. Та спитаю я тебе: а даси ти з Ляхами раду Ростиславичам? бо я сумніваюся, дуже сумніваюся. Пригадай собі недавні времена. Твій попередник на волинським столі, Ярополк, також хотів відбити в Ростиславичів Перемишль і Теробовлю — та не відбив. Не далися. Тоді Ярополк привів Ляхів і враз з Ляхами пішов на них боєм. І — головою наложив! Те все треба зважити . . . Отже Ростиславичів не міг побити Ярополк, злучений з Ляхами . . . Зваж далі: за останніх десять літ Ростиславичі вкорінилися, понаправляли свої заборона й кріпости, зібрали війська. Василько покликав тепер Торків, Печенігів, Бериндичів . . . Скажи: маєш нині силу, щоб дати собі з ними раду, їх прогнати, заняті їх землі? Кажі.

Давид вже вагався . . .

— Вони вбили Ярополка . . . злочинці . . . Післали на Ярополка Нерядця, щоб убив Ярополка в сні . . .

— Вина в тім і Ярополка, що з ними не

годився, — промовив Мономах по хвилі. По хвилі знов додав: — Кільки то разів мій покійний батько й я його не вговорювали, щоб погодився. Та що зробиш, коли він не слухав . . .

І знов по хвилі докинув Мономах:

— Ми все йому говорили, що ліпша солом'яна згода, як золота війна.

Давид мовчав. Здавалося задумувався.

По хвилі знов докинув Володимир:

— Їх двох . . . Проженеш Володаря — то ще остане Василько . . . Покличуть степ на тебе . . . і я кажу тобі щиро, що ніяк не вірю, щоб ти їх побив . . . Противно, як що призналиб ми тобі Перемишль і Теремболовлю — то се признання принесе тобі горе . . . Василько й Володар — знаєш сам — войовники . . . Вони не тільки не послухають нас, а ще й не чекатимуть, аж ти підеш на них, а випередять тебе, брате. Займуть твою Волинь — тебеж проженуть ізгом. І наше признання — принесе тобі ізгойство. А що скаже на те твоя жінка, діти? . . .

— Воно, правда, правда, — вже потакував Давид. — Але в такому разі, що ти мені радиш, брате? Бо знаєш, брате, я сам нічого, нічого, а як сказано в притчах: »не море потапляєть корабель, но вітри, так і чоловік, не сам впадає в печаль, но ведуть його дорадники«. Так і мене підмовив до всего . . . Святополк . . . Той . . . бо злочинець Святополк. — І нахилившись до Мономаха спитав тихо: — Щож ти мені радиш, любий брате?

— Говориш, брате, до мене притчами, то

й я відповім тобі притчею. »Умен муж не вельми на раті хоробр бивает, но кріпок в замисліх«. Так і ти будь менше хоробрий на раті, а кріпший в задумах.

— Так, так, ти все те добре знаєш, розумієш ліпше від мене . . . Щож ти мені радиш, брате?

Володимир Мономах тільки й чекав на те предложення і став дораджувати Давидові. Хоча би й признали йому брати на з'їзді Перемишль та Теробовлю, він їх не здобуде, а ще вмотається в війни, в яких може стратити ще й свою волость. Далеко ліпший був Давидові мир. І Володимир виказував Давидові, які користи принесе йому той мир. Найперше: буде все певний своєї волости й буде мати мир від Василька і всіх. Колиб коли й пішли Ляхи на нього боем, тоді всі князі, злучені в один союз, стануть в його обороні. А навіть колиб Василько, або його брат, задумав на Давида — і тоді всі стануть в його обороні, як се приказав Ярослав. »Аще кьто хоцеть обидѣти брата своего, то ты помагай, егоже обидять«.

Давид махнув рукою.

— От дурний я! Підмовили мене . . . і пошили в дурні . . . А я все слухав дурнів . . . А то справді нічого мені иншого не остається, як годитися . . . Та що Василько на те? Говори з ним, брате . . . Ти один . . .

І другого дня рано вранці ізнов заграли ізі сходом сонця усі дзвони в малій замковій церкві. І знов спішили »до богів« князі і їх дружинники, митрополит, черці й попи. І

знов горять воскові свічі і знов митрополит ураз з попами і черцями молять Бога.

По богослуженню вийшов митрополит в царські ворота з євангеллям в золотій оправі і з хрестом. Його обступили попи й черці, співаючи молебні. Дим кадил стелився в божім храмі.

До митрополита підступили князі й зложили на хрест свої руки. Митрополит читав присягу, князі й дружина, що стояла довкруги князів, повторяли слово за словом серед тихої мовчанки, моря світел і диму пахучого кадила.

— По чьто губимъ руськую землю, сами на ся котору¹⁾ дѣюще? А Половци землю нашу несуть разьно²⁾, и ради суть, еже между нами рати. Да нынѣ отъ селѣ имѣмъся во едино сердце, и блудѣмъ руськыя земля, и кѣждо да держить отьчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Владимѣръ Все-влаждю, Давыдъ и Ольгъ и Ярославъ Святославлю, а имѣже раздаляъ Всеволодъ Грады, Давыдоу Владимѣръ и Растиславищема Перемышль Володареви, Теревовль Василькови.

По сих словах цілували хрест.

Митрополит продовжав серед глибокої загальної мовчанки далі.

— Да еще кѣто отъ селѣ на кого будетъ — то на того будемъ вси и крестъ чѣстьный. Князі й дружина повторили:

¹⁾ Ворожнечу, міжусобицю.

²⁾ Несуть разьно — розносять, пустошать.

— Да будетъ на нь крестъ чьстьный и
всья земля руськая.

І знов цілували хрест. І приступив тоді
Володимир Мономах до Олега Святослави-
ча, цілувався з ним і промовив:

— Прости мені всі прикрости, які ти діз-
нав від мене й мого батька.

— І ти прости мені все.

І приступив тоді й Давид Ігоревич до
Василька і також цілував його. І шептав:

— Прости мені, брате, все . . .

— І ти мені прости! — відповів Ва-
силько.

І цілувалася дружина. І сотками голосів
лилася із усіх грудей благодарна, ревна пісня
і подяка, що вже раз, вже раз настане мир
у внутрі держави, вже раз, прецінь раз, зли-
лися всі в одно, злучилися в одну грудь, один
боєвий ряд на ворогів — чужинців, що були
раді давній міжусобиці й розносили їх землю.

По богослуженню ізнов зійшлися обнов-
лені в душі і злучені в одно думати думу на
Половців. Василько, князь Теробовлі про-
сився:

— Прошу вас, браття — всіх, коли вийдемо
в чисте поле на Половчина, зробіть мені ту
честь і поставте мене на саму борону, в
перший ряд. Вельми жадне моє серце ве-
сілля із Половцями. »Да любо налѣзу, собѣ
славу, а любо главу свою сѣложу за русь-
кую землю.«

— Ти гість в боротьбі з Половцями й
буде по твоїй волі! Підеш у бою перший!
— відповів Мономах, і Святополк, і Олег Свя-
тославич.

І засіли думати думу про сили, які вже мали, а які ще треба було зібрати, про зброю та про час, коли мали піти наступом в широкий степ аж на синій Дон, щоб там розбити Половців і здобути собі славу, або зложити свої буйні голови.

Мовчав один Давид Ігоревич.

III.

И вълѣзе Сотона въ сердце
нѣкоторымъ моужемъ.

XI.

Перед святками Святополка.

Вернувся князь Святополк враз з Давидом Ігоревичем з Любеча у Київ, як його молоденька та, як рожа, гарна жінка, дочка половецького хана Тугархана, припала до його й каже:

— Поїхав ти, мій любий княже, та не лишив мені жадних приказів. За кілька днів твої іменини і я хотілаб, як і тамтого року, справити їх гучно та весело. А ти, княже, не сказав мені навіть, коли зачнуться твої святки та кільки гостей мені сподіватися?

— Невже порожні вже мої пивниці та твої комори? — спитав здивований князь.

— Ще не порожні, — відповіла. — В твоїх пивницях ще сотки бочок вин та меду, мої комори повні ріжного хліба й ласощів, в твоїх дружинників не заржавіли ще луки і повну спіжарню навезли мені диких свиней, оленів, заяців та ріжного птаства, та все ще не приладжене. Скажиж, останеться князь Давид Ігоревич з дружиною на твоїх іменинах? Приїде може і князь Василько зі своїми?

— Давид приїхав вже зі мною. До іменин ще п'ять днів у нас, та ми вже нині будемо

пити й веселитися. Василько остався ще чогось з Мономахом, але й він поступиться до мене з дружиною. І ми знов будемо пити й веселитися. А правда: скоморохи най вже нині приладять гудьбу. Ми сотворили вічний мир, будемо пити й веселитися!

— Як так, прости, мій княже. В мене немає вже й часу з тобою говорити. Іду покликати дівчат, служанок і куховара, щоб закачали рукави й ставали до роботи.

... Застелено столи, як сніг, біленькими обрусамми й заставлено срібними та золотими посудами, ковшами, ставцями й підносами, що вершилися від білого хлібу й найрізномордніщих ласощів. І великі срібні миси різних та преріжних страв. І череваті срібні збани вин та меду. Зі стелі звисав золотий свічник. На кожную сторону світа розпростер десятки золотих лап, а в кожній тримав по три високі, пахучі воскові свічі. Ті запалені розсівали ясне світло довкруги. Перед образом Богородиці в куті блимав оливний каганець.

При столі засіли гості.

Був тут і волинський князь, Давид Ігоревич, що сидів задуманий, похмурий і десяток його дружинників, що з ним верталися з Любеча. Сидів тут і Святополк з жінкою і своїми дружинниками і боярами, що враз зі своїми жонами прийшли в княжий двір. Була тут і старенька Всеволодиха, мати Мономаха, що заїхала в княжий двір, розвідатися у Святополка про здоровля свого сина. За великою кафлевою піччю сиділи скоморохи з гусями, цимбалами, трубами,

пищалами, свирілями, бубнами та дудками й чекали тільки хвилі, коли князь до них кивне головою.

Зпоміж княжих дружинників піднявся високий, худощавий тисяцький Антін зі запалим лицем. Не раз і не два виправлявся він на дикунів у степ, все йшов на чолі військ до бою. На рукояті меча мав повздовжні й поперечні карби, якими карбував, кільки то Половців він вже виправив тим мечем до темного Дива. Тепер піднявся, стукнув пугарем об пугар і каже:

— Вже трицять літ, як Половці на нас нападають, вже двадцять, як я воюю з ними. Воював під твоїм батьком, княже, Ізяславом, воював і під князем Святославом, як той сидів в Києві, і під батьком князя Мономаха, Всеволодом, воюю й під тобою, княже. Кільки убив я їх мечем — се меч один мій знає. Кільки прошив їх копієм — знає одно мое копіє. А що зловив я їх в полон — не знаю вже й сам!

— Та скажу одно: мені дикуни ніколи не були страшні! Ті боягузи, обідранці, дикуни. Я все пам'ятаю слово мого батька, що се не Половці побивають нас, а ми себе самі. Коби в нас сильна дружина, добре та слухняне військо, сильна і відважна груди! А тої груди не було вже стільки, стільки літ!

— Аж нині переживаємо знов великий, світлий день. Князі запрягли собі в Любечі любов і вічний мир, міжусобицям кінець. Поминаю се, що на весну вже не один ти, наш великоможний княже, та Володимир Мономах підете в поле на Половців, а з вами ступ-

лять в золоті стремена й три брати Святославичі, що самі досі наводили дикунів на нас, а ще й досяде коня ось тут присутній великоможний князь Давид. А ще і з Перемишля і Теревовлі Василько й Володар. На весну сотки половецьких глав ізлетить з пліч, тисячки піде їх в полон і проженемо їх за Дін. Отсе важне вже саме собою! Та я вкажу на ще важнішу річ. А се, що в мирі всі відродилися. За зависть, гнів, ворожнечу — зродився мир. Князі заприсягли його, тепер черга на нас, дружину, черга на всіх людей. Черга на нас, дружину, щоб і ми відродили свою грудь кріпку, будуючи в ній кріпость любови брата, пожертвования і праці та буйства на дикого хана. А стане кріпостью кожна грудь на Русі — пропаде сила Дивового внука, і вернеться давня слава.

— Нині зачинаємо нову добу на Русі. Почин до її народин подав ти, наш великоможний княже-господине. Величаючи ту світлу хвилю, мусимо все згадати твоє велике імя. Тому пю сю чарку на твоє здоровля, наш великоможний княже-відродителю! Най недалекий буде час, коли ти, увінчаний вінцем побіди й слави, ввійдеш у Київ серед звуків гудьби, окликів радості і вінців дівчат. Твоє імя буде вічне, як того, що відновив в мирі і любові рідний край.

Що тільки він скінчив, як не крикне вся дружина: — Слава князю Святополкові! Слава, слава! — А скоморохи як не вдарять в бубни та цимбали . . . Отроки кинулись в ту мить і знов ущерть наповнюють пугарі.

— Так, так! Ті драби напали й спалили

в самім Київі мій двір, що вибудував ще мій добрий муж . . . Але тепер я вже вірю, що половецький напад не повториться ніколи, — розговорювалася старенька мати Мономаха.

— Пан тисяцький сказав правду! — промовив з противного боку столу княжий дружинник, Нестор. — Всі люде запалилися миром і надією побіди над Половцями. Як розтрубимо загальне ополчення, всі йдуть в поле, як ще не ходили ніколи!

— Втікачі з Юрїїва, Сакова та інших городів, що ще сидять Київі, збираються вертатись додому. Певні, що вже ніколи Половці не зважуться на них! — докинув інший.

— Велике діло! — потакував котрийсь дружинник Давида Ігоревича.

Святополк ударив пугарем об пугар і піднявся. Як все усміхнений і радий зі себе. Дякував за щирий привіт. І він був свідомий того, що мир у Любечі чи не найважливіше діло його віку і був певний остаточної побіди над Половцями й того, що в слід князів підуть і дружинники, бояри і всі люде. І відродяться. Тому й просив свою дружину о поміч у великім ділі. А згадуючи тих, що причинилися до відродження, не міг поминути і любого гостя й брата — Давида Ігоревича.

— Його заслуга більша, як нас всіх! — каже князь. — На мого брата, Давида, не нападали ніколи Половці. Ніколи не пустошили його піль. Його люде не брали в полон, та мимо сего й він прибув з далекої Волині, щоб зо всіми стати в один ряд. — Тому

й вихиляв князь чарку на здоровля любого та щирого гостя:

Коли вихилили чарки, хтось з присутніх запитав чомусь:

— А де князь Теробовлі?

— Остався ще в Любечі з князем Володимиром Мономахом. Мабуть ще далі думають вони думу, — відповів малий Ковч, соцький князя Давида Ігоревича.

— Думають думу? Яку? — спитав тисяцький Антін.

— Як то яку? — дивом дивувалася старенька мати Мономаха. — Мій син воєвник, якого й світ ще не бачив. Він все в війні із Половцями. Як би не він, дикуни вже давно рознеслиб весь Київ. Удався в батька! А князь Василько, чую, також перший лицар. Він, чую, Ляхів бере під ноги. Отже тепер і з'їхалися ті два, тай мають що казати. Один хвалиться певно своїм військом, а другий вихвалює своє. Певно й задумують нові походи, а відомо: зійдеться двох відважних, той вийде з того діло, якого не було ще.

— Певно, певно. О, певно . . . — потакує їй слово в слово Давид Ігоревич. — Певно . . . Певно . . . Оба воєвники, яких не бачив ще світ! . . .

— Про князя Василька чув я поправді одні найліпші вісти, — каже старий Антін. — Чую скрізь, що має много військ, а його дружинник, Роман, казав мені, що Василько ополчується на Ляхів і зі степу дістав вже много військ Бериндичів, Торків, Печенігів. Дає їм землі урожайного Поділля,

за те йому служать. Казали мені також, що й до наддунайських Болгар вислано з Теревовлі послів, і Болгари прийдуть мабуть також.

— Твої вісти, пане тисяцький, не є кінче точні! — поправив князь Давид. — І колиб їх зважити на вазі, то правди в них — на макове зерно. Правдою є се, що князь Василько має покищо тільки одних Торків і то мабуть не много . . . кілька сотень всього — а може всього одну і то не цілу . . . А люде з того вже зробили військо! Чи прийдуть інші степовики — ще не знати. Та мабуть ні. Не такий він отже сильний, ні, зібрав трохи волокитів . . . — от і все.

— А чи наддунайські Болгари вже обіцялися прийти? Не знаєш, княже-господине?

Давид Ігоревич здвигнув раменами. По хвилі докинув легковажно і махнув рукою:

— Словом, о, словом — легко збирається військо. — По сім звернувся до Святополка і, ласкаво усміхаючися, спитав:

— Незадовго припадає річниця смерти твого брата, Ярополка, що згинув марно в бою з Ростиславичами. Коли, брате, робиш поминки?

— Ще час! — нерадо відказує Святополк.

— А не міг би ти, брате, зараз по твоїх іменинах справити поминків? — спитав Давид Ігоревич. — І я хотів би помолитися . . .

— Тепер мені годі. На іменини вступить може й Василько . . . як жеж робити поминки?

— Вяжешся Васильком? Розумію, розумію, а може — вже брата позабув? О, мені булоб тяжко позабути брата . . . Правда, з розбишакою, що вбив мені брата, я вже не воював би по мирі, але серця, о, серця не мав би вже до нього . . .

Святополк зігнувся до Давида і, підсміхаючися, спитав:

— Що? Василько однаково не дає тобі . . . супокою? . . .

На другім кінці стола гарячилися.

— Поживемо й побачимо! Знаю я одно, що сила Половців вже пропала раз на все!

— Амінь! Тьмуторокань і Азівське море ізнов будуть наші! — бив тисяцький Антін кулаком об стіл.

. . . На душу Давида Ігоревича находила задума. Що хвилі споглядав князь на двері, немов сподіваючись кого з важними новинами. Ставав неспокійний. Василько! . . . Отсей однаково не сходив йому з думки. Могучий, сильний, а рівночасно з тим і хитрий Василько. Давид запряг Василькові мир і Василько запряг йому, але . . . отсе й трівожило Давида. Василько тепер тим скорше ростиме в силу! На весну піде на Половців і розібе їх. І на Ляхів піде й рознесе їх! І стане перший поміж першими. І перевищить його, Давида, й Святополка й, хто зна, чи не Мономаха. Перевищить і стане перший над всіми. І се боліло Давида Ігоревича . . . Василько, ізгой так само, як і він, Давид, Василько, що враз із ним, Давидом, сидів в неволі, нині його сусід, вибивається над нього і росте — недавній ще

ізгой — понад нього й усіх. І Давидові аж рука свербіла, щоб сіпнути Василька за поли і стягнути вниз, сіпнути за поли, або колиб можливо, вдарити по лобі, щоб не ріс! Не ріс понад голови!

Отся зависть і розпирала Давидове серце, він тяжко віддихав і сопів, як борець, що закачав рукави й чекає на противника. Його груди хвилювали, а очі змаліли й бігали живо, як малі миші. Виполошені. Давидову душу огортав і страх. Василько стане перший і тоді йому стане тісно в малій Теробовлі і він підібе собі Волинь . . . його, Давидову, Волинь! І Давид лютився сам на себе. Перед двома днями присягнув Василькові мир, не продумавши діла . . . Думав, що тепер йому вже нічого боятись Василька, а он виходило як раз противно! Він сам помагає Василькові рости вгору та вбиватися у силу . . .

. . . Василько . . . Вирвався з неволі Ярополка, на степу вродив буйних воїнів, ізгой! Здобув мечем батьківщину і вбив Ярополка! А тепер далі росте в силу! Побиває Ляхів! За рік за два займе Волинь, бо тісно, тісно буде йому в Теробовлі . . .

. . . Але де Лазар? Де Лазар? . . . нетерпеливився князь і стрівожений споглядав на двері. Бо вчора вертався Давид враз зі Святополком в Київ і по дорозі прийшло йому на думку: чому Василько остався ще з Мономахом? Прецінь Василько згадував кілька разів в Любечі, що йому дуже спішно в Теробовлю, а мимо сего остався ще з Мономахом. З тим самим Мономахом,

що колись оправдав вбивство Ярополка. Ся справа видалася йому підозріла і таки зараз завернув князь Лазаря у Любеч.

— Вертайся, пане тисяцький, у Любеч і стережи тих двох. Там може бути змова! — додав тихше. — Чекаю в Києві.

Лазар завернув, а князь чекав вже в Києві другий день. І нетерпеливився. Чому вже раз не вертає Лазар? Минав жеж другий день! А може . . . його вже там зловили? . . . вбили? . . . Між тими все можливе . . . так, так поправді могли його і вбити, щоб не мати свідка зради . . . Зради! . . .

Втім вдарили бубни, затрубили труби, здавалося, вдарили громи в високих темних горах й семикратним відгомоном відгукнулись по лісі. Засвистали пищалі, завили свирілі й зарокотали гуслі. І здавалося, що буря й грім вивалює дерева з корінням. Князь Давид здригнувся, побіля нього стояв Святополк і реготався.

— Ти знов задумався, Давиде, і я казав тебе збудити! Тепер послухай пісні, що розвеселить тебе. — І звертаючися до скоморохів промовив: — Тепер заграйте: Давидову жену.

Сумно завили гуслі, за ними підбігали сумні тони пищаль і свиріль, а старий Григорій, начальник скоморохів, викрививши вліво уста, співав сумно й жалібно:

Давидова жена лежить зіло хора,
А Давид їй не вірить.

— Ой ставай Олено, моя вірна жено,
Бо тебе нич не болить.

Давидову жону вже на лаву кладуть,
 А Давид їй не вірить.
 — Ой ставай Олено, моя вірна жено,
 Бо тебе нич не болить.

Давидову жону вже на цвинтар везуть,
 А Давид їй не вірить.
 — Ой ставай Олено, моя вірна жено,
 Бо тебе нич не болить.

Давидову жону в землю закопали.
 І Давид їй вже вірить.
 Та на її гробі он підскочив собі:
 — Господи, слава тобі!»

Гуслі реготалися в останній строфці, а старий Григорій підняв поли і став танцювати, все приспівуючи:

— Господи, слава тобі!

Побіля скоморохів стояв і Святополк, реготався також і перебірав ногами. Давид Ігоревич нахмарив брови.

— Тут треба вивалити цілий світ і лож, що воцарилася в нім, а тому одні скоморохи в голові!

XII.

Зрада.

Княгиня підійшла до Святополка, взяла його за руку і, дивлячись в його очі, просила:

— Святополчику, нині великий день, всі величають тебе за твій розум і твої задуми. І я тому рада, бо все росте жінка доброю славою свого мужа. Позволь отже, щоби й

я в той великий день повеселилася . . . Ти знаєш вже . . .

— Ага! Гуляти певно хочеш?

Усміхнулася й потакнула. Відповів:

— Я нічого не мав би проти того, але знаєш: так много людей . . . Знаєш: по наших київським звичаям ні князь, ні княгиня, ані навіть боярин, ні бояриня самі не можуть танцювати, а їм лицює хіба тільки сісти й оком любуватися, як гуляють скоморохи, або панянки. Тим більше, що тут стара мати Мономаха, Грекиня, соблазниться і обмовить.

— Старенька збирається вже домів, вона й не побачить . . . Я звикла все гуляти, коли серце повне радості або суму, у нас такий звичай.

— Говоритимуть, що половецький звичай я ввожу у свій двір, в двір князя Києва, матері наших городів.

— В другій світлиці гулятиму . . . Прошу тебе: дозволь. Чогож стіснятися? Як на серце найде туга, чомуж в гульні її не втопити? Я в другій кімнаті . . . й ніхто не побачить.

— Туга? — спитав:

— Або втіха.

Святополк подумав хвильку.

— В нас нині свято мира . . . Про мене, але вважай, щоб не бачили, щоб потім мене не лихословили, мені не докоряли.

. . . Докоряли?! — і княгиня зітхнула тяжко . . . Усе можна було робити — щоб тільки позори заховати! Яке те все дивне! Походила зі широкого степу, там кожний поступав по своїй волі. Веселий — то смійся

та гуляй! Сумний — то плач! Але щоб в серці скривати те, що чується?! Яке далеке, чуже й незрозуміле було отсе для неї! . . .

А ще нині. Її батько, половецький хан, поляг в боротьбі зі Святополком. Тепер вони всі злучилися разом і заприсягли мир, щоб знищити її народ. Туга й жалощі огортали її душу. Підійшла до скоморохів і промовила:

— Для мене дикого, щоб усе забути!

Її очі горіли. Вийшла в другу кімнату, скоморохи пішли за нею. Заложила руки за голову, стала голосно ридати і гуляти.

В двері грідні увійшов тимчасом мущина високого росту. Ішов неповоротний. Як виляє часом ріка, вирве старий пень з корінням і його котить, а він виставить один корінь з води, замахнеться ним і потоне, затим замахне другим, неповоротним і знов потоне — так ішов і Лазар грідницею між гостями. Його руки відбігли від тулуба, його ноги заточувалися, що здавалося, ось — ось він сам перехилиться і впаде. Увійшов, оглядався. Князь Давид Ігорович прискочив вже до нього.

— Що? Що? Чого сидів так довго?

— Діла, діла! — відповів той, обтираючи піт з чола. — Діла, діла . . . — І оглянувся довкруги. — Тут гамір, я звітаюся з князем Святополком, тоді сяду з тобою, господине, на довгу, довгу мову. Зайшли під сонцем страшні речі, що на сам їх спомин стине серце і волосся стає дубом.

— Щож сталося? — питав стрівожений Давид.

— Довго розказувати, звітаюся тільки...

— Звітаєшся й потім! Тому скоморохові не до діла тепер, йому в голові гудьба й запаска його жінки! Ходи! — і князь взяв Лазаря попід руку і благав, як благає мала дитина маму. Його голос мягчів, лице розніжнювалося і очі живо бігали.

— Ходи!

І князь повів свого тисяцького в кут, де висіла ікона Богородиці в золотій короні й золотій одежі. На руках тримала малого Христа, дві ясні сльози спливали по її лиці. Ікону прикрашено золототканим узороччям, під іконою горів каганець, налятий маслом.

— Сідай, говори!

Лазар обтер ще раз ніт з чола по довгій дорозі. Потім, як дика курка, що підлітає зі землі вгору і лопоче крильям, замахнув неповоротними руками вгору, спустив їх і з лопотом ударив по своїх грубих стегнах. І простогнав тяжким голосом:

— Зрада!

Князь зблід. Щойно тепер випустив Лазареві рамена зі своїх рук та вдивився в його очі. І мовчав. Здавалося: ще з повітря лавив тихий відгомін Лазаревого зловіщого слова. Лазар повторив:

— Зрада!

Щойно по хвилі прошептав князь тихо і поволі:

— Чия? — А його лице було бліде, як віск. Каганець зпід Богородиці кидав блідаве, мрачне світло.

— Чия? Ще питаєш, господине? Василько остався в Любечі з Мономахом, оба

змовляються на тебе, княже. І на Святополка . . .

— Ходім до Святополка! — гарячився Давид. І він зірвався на рівні ноги. — Ті два зломали присягу на хресті! Злочин! А злочину я їм не дарую.

— Почекай ще, княже, — стримав Лазар свого князя рукою. — Сідай ще, княже, і вислухай до краю. Тоді й підемо до князя Святополка.

Давид усів, а Лазар спер руки на свої коліна, хитається й каже:

— Ти, княже, завернув мене в Любеч, підозривав, що там є змова. Я вернув і відразу стрічаю Василькового соцького, Стефана Перебийноса, що то Ляхи шаблею перебили йому ніс. — Коли їдете? — питаю. — Не знаю! — відказує. Не знає? Той не знає?! І се ще більше скріпило моє підозріння. Бо пригадай собі, княже, як се стрінули ми Василька в Любечі і як він казав, що спішиться домів, бо там в Теробовлі стоять готові вої. Слово Стефана застановило мене і змусило задуматися. Я й побачив, що тут якась тайна, яку варто роз'яснити. І, немов се мене нічого не обходить, звідую далі Стефана. — Мій князь — кажу — в Києві в князя Святополка, а де ваш? Не їдете в Київ на іменини Святополка? — А той мені відказує: — Кому в голові іменини, а кому весілля.

Князь мовчав блідий.

— Казав весілля — значиться бій! — додав Лазар. — А деж ваш князь? — питаю далі. — Десь там з Мономахом думає думу.

— Про весілля? — питаю далі. — А вжеж що не про іменини, — відказує.

— Змова! Змова! Розуміється! — гарячився Давид. Його очі горіли знов і він говорив живо, розводячи руками. — Змова! Я знаю вже тих двох! Василько розбишака, вбив Ярополка, а побожний Мономах і його батько, Всеволод, оправдали. Тепер ті два злочинники зійшлися знов разом. Мир? Луду пустили нам на очі, а самі он яке задумали!

— Так, так! — потакує Лазар. — Княже, мене застановило ще: проти кого ті два задумали весілля? . . . І так собі думаю: проти Половців?

— Ні, ні, ні! — гарячився Давид.

— Очевидна річ, що ні, бо про се вже думали думу всі князі. Про похід на Ляхів?

— Ні, ні, ні! — ізнов кричав Давид.

— Очевидна річ, що ні, бо яке діло Мономахові до того походу?!

— Ходім до Святополка!

Але Лазар стримав знов князя. Каже:

— Се мої догади, та я хотів ще мати докази. Я стрінув молодого Пореєнка. — Знаменне! — думаю — о, знаменне дуже, що ні Перебийніс, ні Пореєнко не є на раді із князями, значить: тайна рада двох князів. Та мимо сего, що вже було мені ясне, як би на долоні, питаю Пореєнка, що роблять оба князі? Чому Василько не їде уже в Київ і пригадую, як спішно Василькові домів. А знаєш, княже, що він мені на те? Каже: — Наш князь затримався іще з князем Мономахом, бо — видно — має якісь важні діла. Так він сказав, Василькова права ру-

ка. А потім і питає він мене: — Де твій князь? — В Київі, в князя Святополка. — Ага! — сказав на те Пореєнко. — Ага! — та так значучо, що світ роз'яснився мені і все зрозумів я в мить. Ти, княже, зі Святополком, а Василько з Мономахом. Ага! Се «ага» треба було чути! Його звук, укритий сміх та схована наруга. — Ага! — думаю й я собі. Розпрощався, на коня й сюди.

Князь Давид спер голову на руки і мовчав. Вістка, яку приносив Лазар, розтовкла його. І мовчав. Лазар продовжав по хвилі.

— Мені все ясно, як на долоні. Василько збирає вже давно степовиків, він каже і голосить скрізь, що то на Ляхів та Половців. Але ти, княже, добрий маєш нюх, ти давно підозрівав, що то проти тебе. Воно й проти тебе. Се одно, а друге: Мономах вже давно наважився вокняжитися в Київі, де княжив його батько. Тому й злучилися тепер ті оба проти вас обох . . . Сеж ясно, як би на долоні. Як сонце те все ясно.

— А мир в Любечі й присяга? — спитав шепотом Давид. — Що думаєш про мир? — і перестрашений князь глядів Лазареві в очі і старався вичитати його відповідь не тільки із одного слова, але і з очей, і з виразу лиця і з кожного руху.

— Мир в Любечі? Ха-ха-ха! — реготався Лазар так голосно, що аж старий Святополків тисяцький Антін обернувся від стола і глядів на них.

— Тихше, — просив князь.

— Княже, ти, княже, ще віриш у мир в Любечі?! — душився Лазар зі сміху. — Не

знаєш, княже, як се перед боєм, а потім і в часі бою кожний з нас старається обманути ворога? Так і ті! Заприсягли усіх — саміж збирають військо. А ви, заприсяжені, сидите безпечні, певні мира . . . Го-го, не знали філософи із ким в них діло!

Князь Давид сидів блідий і трясся, як трепетовий лист. В його душі кипіло й бурилося, як море у негоду. Найперше почув в серці лють сам на себе. Василько такий сильний і могучий — і пощо він, Давид, зачпив і розгнівив Василька в Любечі? Але вже по хвилі будилася давня зависть . . . Василько, розбишака, ізгой, ріс неправдою, наважився на Ляхів, Половців, на Волинь та на Київ! І як се стерпіти? Він, Давид, мусів піти проти нього! Ізнов — страх . . . Василько має стільки військ, злучився з Мономахом, рознесе його, Давида, розібе на макове зерно. І Давид піднявся й спитав шепотом:

— Лазаре, щож нам тепер робити? Що робити? — питав Давид, як мале німічне дитя.

— Ходім до князя Святополка, — відповів коротко Лазар. — Справа ясна, як на долоні: їх двох проти вас обох, отже ви оба мусите боронитися. — І додав: — Справа ясна, як на долоні: Василько й Мономах зломали присягу на хресті, за те ви два мусите їх карати. Мономаха не зловимо нині, але Василько вертає через Київ, ми й мусимо дістати його в свої руки.

І оба пішли до Святополка. Давид ішов,

як би п'яний. Його серце билосся живо, а ноги дрожали. За ним ступав сміло Лазар, горлосно вибиваючи ногами по долівці.

XIII.

Танець Дивові.

Святополка застали в дверях світлиці, стояв спертий об одвірок і глядів, як гуляла його молода жінка, дочка Тугархана.

— Брате, Святополче! — промовив Давид шепотом: — Ходи зі мною, де мало є людей і ніхто нас не підслухає . . . Маю важні речі . . . І додав: В Любечі остався Василько з Мономахом, умовляються на нас. Ходи! . . .

Але Святополк, як би оглух, і не чув. Вдивився в свою жінку і очей не зводив із неї. Скоморохи грали якусь дику пісню, а вона гуляла — гуляла — гуляла.

Святополк глядів на жінку і обрушився. Княгиня не мала на собі довгих суконь, вишиваних золотом та преріжним узороччям, а одну довгу, білу сорочку, яку перепоясала, як половецька невільниця. І скинула зі себе золоті наручніці і виняла з ушей ковтки і кинула їх, гуляючи, від себе. І золоте намисто й золотий самоцвітами висаджуваний д'ядем з голови і розпустила волосся й гуляла — гуляла — гуляла . . .

Її очі були примкнені й Святополкові здавалося, що вона себе і не тямить.

— Грай, грай далі тої дикої! — стогнали від часу до часу її уста, коли скоморохи ставали лагідніше грати.

— Грай тої дикої!

Крізь мале вікно падало бліде світло місяця.

Княгиня заточувала круги до вікна і кланялася в пояс. І плакала й реготалася.

— Вона молиться до Дива о пімсту! . . . подумав Святополк. І зблід.

— Брате, Святополче, ти глухий? Лазар вернув саме з Любеча, він бачив усє! — майже кричав над ухом Давид.

— Що бачив? — спитав Святополк, очей не зводячи з жінки. Як в тім вона ще раз підбігала до вікна, склонилася у пояс, зареготалася й далі заточила коло й обезсилена повалилася до землі. Святополк, прискочив до неї, захопив в свої обійми і підвів до лави.

— Що тобі? Хтож видів так гуляти?!

— Нічого, нічого, — шептали її уста. — Се ти, Святополчику? Добре, що я в твоїх раменах . . .

Скоморохи вийшли, згубився десь-кудись Давид, Святополк остався з нею сам.

— Що тобі? Ти молишся? До кого? . . . Що тобі? . . .

Мовчала добрий час, а потім похилила голову на його рамена і вибухла голосним плачем. Її гарячі сльози спливали на його руку і пекли його.

— Що тобі сталося, ясна зіронько? — допитував ніжно. — Чи може котра служанка не була слухняна й розгнівала тебе? А може хто з моїх дружинників, або дружинників Давида, перебравши мірку в вині, або меді, образив тебе неласкавим словом? Скажи, я пімщу обиду.

— Ні, ні! — заперечувала. — Не розгнівала мене ні жадна моя служанка, ані ніхто з твоїх дружинників не вразив мене неласкавим словом . . .

Князь Святополк обтирав її сльози, голубив і просив, щоб не скривала перед ним причини свого болю. Тоді розплакалася знов.

— Ніхто не образив мене . . . Ні, ні. Але я така бідна, бідна . . . Не знаю, чи й зрозумієш ти мене? . . .

— Кажи.

— Скажеш: тобі неліпиця в голові . . . дурне.

— Кажи, тебе я зрозумію.

— Я кинула свій рід і степ, і прийшла до тебе, і ти мені тепер один, один, як дитині мати. Один ти мені . . . Мій батько поляг в боротьбі з тобою, ти мені один . . . а тепер, тепер . . . — і вона знов вибухла плачем.

— Що тепер? — допитував її.

— Ви всі сприяглися на нас! . . . Я твоя і ти мені один і яб хотіла тобі вилляти всю душу свою, бо ти мені тепер за батька, широкий степ і рід увесь, який ви витнете тепер!

— І ти молилася до . . . Дива? — спитав її холодно.

— Аби звістив моїх, щоб самі покинули широкий степ . . .

— Ну так! . . . Так дуже не бери собі того всього до серця! . . . Ми заприсягли мир, так, заприсягли, але . . . твої самі може покинуть степ і підуть за Дін . . . самі . . . і все буде добре! — Він чув, що йому не стає

слів її потішити. Тай як він мав її потішити?! Найліпшою потіхою булоб не йти походом на Половців . . . булоб — та все те неможливе. До того мав голову забиту ріжними думками. Ось нині в вечір прийшло йому на думку, щоб сіль у Василька самому закупити, тоді можнаб знов піднести ціну . . . І він вже обчислив, які булиб розходи, а які зиски, — як вона зі своїми ніжностями розбива його думку.

— Так, так, — говорив до неї, — ти, серденько, трівожишся своєю самотою, а я повно маю клопотів! Ось перед хвилею прийшов до мене Давид і звістив, що Василько остався ще в Любечі і там змовляється з Мономахом проти мене і Давида.

— Мономах змовляється проти тебе?

— Доніс мені Давид, та я не розслідив ще точно справи.

— Уважай, щоб Мономах тебе нечайно не заскочив, тому розпитайся все в Давида й бережись! Мономахові не вірю я ніколи.

— Хитрий він собі вдався, та перехитритися не дам.

Давид Ігоревич постояв хвилю в дверях і руки заломив. Оглянувся за Лазарем, а той сидить при столі і їсть, що губи аж тріщать. Князь підійшов до Лазаря і лаяв:

— І працію тут із ким хочеш! Працію! Горить, валиться все тобі над головою, а тут один напихається, а другий вчипився запаски і плаче! Я все то кажу, що тут божевільні! Немає з ким працювати!

— Зараз, зараз, — відповів супокійно Лазар. — Я здорожений! — і він вбив довгий,

острий ніж в бік жирного, великого поросяти, що спечене лежало на столі, витяг грубий кусок м'яси́ва, взяв його в грубі пальці і заніс до губи. Від тепер на все, що до нього говорив Давид, він тільки потакував головою.

Над плечами князя Давида станув Святополк.

— Брате, Давиде, ти зачав мені щось розказувати . . . Я вже вільний, рад послухати тебе . . .

Брат Давид Ігоревич взяв брата Святополка попід рамена й промовив:

— Дорогий брате, Святополче, в святім писанні стоїть, що Єва, сотворена з Адамового ребра, змовилася з дияволом і завела нашого прабадька в гріх. За той гріх тепер ми всі, нещасні, покутуємо . . . Не рівна отже жінка чоловікові.

— До чого се говориш, брате? — спитав Святополк і нахмарив брови.

— Чоловікові, а ще князеві не ялося над міру віддаватися тілесним пристрастям та улягати жіночій красі. »Жену свою любіте, но не дайте їм над собою власти. Се же кінець всему, страх божий імійте више всего!«

— Ти се про мене і про мою жінку? — спитав Святополк.

Давид бачив, що вдарив у злу струну.

— Ні, я не про тебе, ні про твою жіночку . . . А правда, як її здоровля? — запитав незручно Давид.

— Брате! — на те Святополк: — Моєї жінки ти мені не тикай! Її мізинний палець

на лівій нозі має більше розуму, як князь, що зветься Давид Ігоревич. Се вір мені, брате!

— Алеж я нічого! . . . — вкусив себе в уста Давид.

— Мізинний палець більше має розуму!

— Ходи, брате, — перебив немилу розмову Давид.

— Кудиж ти хочеш?

— Сядемо в куті, я много маю тобі, брате, розказати. Важні події . . .

— Знов певно про Василька? Ох, Господи, коли вже раз буде тому кінець? — зітхнув Святополк.

— Змовляються! — прошептав Давид. — Василько остався ще в Любечі з Мономахом і там змовляються оба проти нас обох!

— Ха-ха-ха! — реготався Святополк. — Мізинний палець моєї жінки з лівої ноги!

— Лазар вернув саме з Любеча. Він чув на свої власні вуші, як ті змовлялися. Чув, як ті два говорили, що мир і присяга на хресті була тільки хитростю, щоб нас обманути. Ми заприсягли й розійдемося домів певні, що нам від них нічого не грозить. Вониж тимчасом змовляються, збирають війська і йдуть на нас, на нас! І в одній хвилі нас немає, бо ми повірили їм, як діти. Володимир іде походом на тебе, щоб захопити для себе Київ, Василько на мене. Займе мою Волинь, а тоді й підсунеться до тебе. Найперше відбере він ті городи волинські, які тепер при Київщині, Погорину . . .

Святополк дивився пильно в Давидове лице, а потім відступився на крок від нього і спитав:

— І ти, брате, віриш тим казкам?!

— Як то?

— Питаю я тебе: чи віриш? Аджеж присягали.

— Щоб нас обманути! А самі тимчасом . . .

— Брате, я казав: мізинного пальця ти не вартий . . . із лівої ноги.

Давид кинувся і обрушився:

— Не розумію, ніяк не розумію! — вже не говорив, а кричав Давид Ігорович. — Твоєї байдужности я ніяк не в силі зрозуміти! Злочинець, розбишака, горлоріз засівся на тебе, землю видерає тобі зпід ніг, а ти, брате, й не думаєш про нічого більше, а тільки одно тобі в голові: скоморохи, танці й твоя ясна княгиня. Розуміється . . . вона гарна . . . вона мудра . . . наймудріща із всіх . . . але — там Василько й Мономах змовляються проти нас! Змовляються! Нині, завтра походом йдуть на нас — а тобі, брате, одно в голові! Змовляються! Лазар чув про все.

— Лазар чув? — спитав поволі Святополк. — Давай, брате, Лазаря.

По хвилі прийшов Лазар. Саме кінчив жувати грубий кусок мяса.

— Пане тисяцький, ти чув про змову? Скажи, як се було? Ти чув, як Володимир і Василько змовлялися? Чув на свої власні уші?

— А леж, княже, господине, вони змовлялися напевно . . . — і Лазар проликнув останній кусок мяса.

— Питаю, чи ти чув на свої власні уші?

— Казав мені Клим Пореєнко, казав і Стефан Перебийніс, дружинники Василька.

— Що вони тобі казали, пане Лазарю?

— Казали, що Василько думає думу з Мономахом. Я спитав, про що? — а Стефан дав відповідь, що думають думу про нове весілля. Питаю: про яке весілля? — а він мовчав. Мовчав таємничо! Питаю ще: — а може думають думу про виправу на Половців? — А він мені на те: — не скажу . . . не знаю . . . — І знов мовчав таємничо! . . . Питаю ще: — а може про виправу на Ляхів? А він знов мені: — не скажу . . . не знаю . . . І знов мовчав таємничо . . . А потім, нагло спитав мене: — де твій князь? — В Києві, — кажу, — в князя Святополка. А він мені на те: — Ага! Ага! але так дивним голосом і так таємничо, що я відразу про все догадався . . .

— І щож ти догадався? — спитав Святополк.

— Що там є змова! А проти кого? Се вже не штука відгадати, проти вас, обох князів.

Святополк взявся за живіт, скулився вдвоє і став реготатися. Йому було трохи смішно, та він ще більше додавав, щоб висміяти Лазаря.

— Ха-ха-ха! »Ага!« То значить, що як би я сказав тобі »ага«, то значить: я змовляюся! »Ага!« »Ага!« — От і видиш, брате, — говорив він вже до Давида, — на яких основах опираються твої підозріння. І скажи, чи не ліпше мені дивитися, як гуляє моя дружина, або як мої старці грають в кости,

або в кінці слухати моїх скоморохів, як слухати тебе й премудрих відкрить твого пана Лазаря? »Ага!« »Ага!« Але правда, того слова не вільно при вас уживати, а то ще скажете, що й я змовляюся проти вас. »Ага!« — і Святополк ударив себе по устах. — Не вільно говорити: »ага« . . . І Святополк хотів іти до своїх скоморохів. Але Давид затримав його силою.

— Дітваку, Мономах іде походом на тебе, а ти спиш! Прокинься! Отверзи сон!

— Докази? — і Святополк простягнув до Давида руку.

— Докази? Ти хочеш доказів на зраду? Вона тим і зрада, що без доказів! А чекатимеш на докази? Ти пропав.

— Яж подаю докази! — вмішався Лазар.

— Так, так, ми даємо докази, а ти, брате, хочеш все нових, нових, — гарячився Давид. — Зрада, як гадина, що повзе невидима між листям та галуззям і зеленою травою. Повзе, вкусить і — пропав. Тому: зачув ти тільки шелест — рубай! А чекатимеш доказів, самого її виду, а може ще вкушення — ти пропав, пропав! Так і в державних справах: не чекай ясних, незбитих доказів зради твоїх ворогів, а заздалегідь бережися. А то пропав!

Святополк подумав хвилю . . . — Хто зна . . . Втім, що говорить Давид Ігорович, є много, много правди. Поправді: чого ті два осталися ще самі? . . . Чого? . . .

Давид »доказував« далі:

— Скажи, брате, хто вбив твого рідного брата, Ярополка? Хитро, підступно?!

Ярополк ішов походом з лядськими військами на тих грабіжників Ростиславичів. Хто вбив його, як він змучений походом у сні шукав спочинку? Хто вбив його?! Аджеж се той сам Василько, що нині в змові з Мономахом! А ти, брате, жадаєш нових доказів від мене! Ти, брате, лучи ті, що я вже даю, з попередніми в одну цілість і — рубай! Инакше й над твоєю головою зависне меч — і ти пропав, як твій невинний, чесний, добрий брат . . .

Святополк мовчав.

— Скажи далі, брате, — продовжав Давид, — хто се оправдав вбивців твого брата? Всеволод, тоді князь Київа, поїхав з Мономахом розслідувати діло. І що вийшло з того? Оправдали! Ще й Перемишль та Тербовлю признали злочинцям. І невинними ангелами станули злочинці. Пригадай собі те все. Пригадай!

— Далі? — спитав Святополк.

— Що далі? Нині злочинець і його оборонець знов разом! Перше були проти Волині, а нині проти нас обох. А ти ще хочеш доказів?! Не розумію, ніяк я й не в силі зрозуміти твого сну.

По лиці Святополка перебіг усміх. Найперше усміхнулися його очі, потім перебіг усміх на лице і повис на устах. Святополк усів на лаві і задумався. . . . В Давидовім слові є трохи правдивої правди . . . Поправді, чого ті два осталися ще самі?!

Давид глянув, побачив Святополкову задуму й тим безпечніше рубає далі. Усів біля Святополка і шептав:

— Василько наважився на мене, а Мономах на тебе, брате. Чуєш: на тебе, брате! Василько збирає вже давно війська й росте вгору та все вгору. Він каже в правді, що то на Ляхів і Половців, та думає, що хтось йому повірить.

— Відки знаєш? — спитав так само шепотом Святополк.

— Відки знаю? Питаєш, відки знаю я — Давид Ігоревич? На весну прислав до мене послів. Переказує: ти, брате, Давиде, пий та веселися, а мені віддай свою молоду дружину. Я з нею воюватиму і слави добуватиму. Так переказував той Ірод. Та не дурний брат, Давид Ігоревич! Не дурний! Я відразу відгадав його бісівські задуми й не дав, не дав! Отже тепер придумав він новий спосіб: з Мономахом мир! Про мир та любов і заповіт Ярослава і якесь відродження душі і інші неліпі словеса глаголали нам. А за нашими плечами змовляються проти нас, збирають війська. Та не дурний Давид Ігоревич! О, не дурний!

Святополк мовчав. По хвилі по його очах, лиці й устах ізнов перебіг усміх. І усміхаючися, він спитав:

— А Мономах?

— Тобі жарти в голові! — обрушився Давид.

— Не жарти, а я по щирості, поважно питаюся тебе.

— Сміються твої очі й твоє слово дише насмішкою з мене! Глузуєш собі з мене, я добре отсе чую! — зачинав лаятися Давид.

— Що тобі, брате?

— Я добре усе розумію! Ти сліпий, глухий, не бачиш, чи не хочеш бачити того всього, що діється довкруги тебе. Го-го-го! Який певний був і твій брат, коли йшов боєм проти них! І за свою певність головою наложив. Певність се прикмета . . .

— Дурнів! — кінчив Святополк.

— Так, так, се добре ти сказав . . . але ти знов смієшся з мене, ти певний свого Київського стола . . . не дуже упевняйся! Ти, брате, певний, що се ти справді князем Києва, що Київ справді любить тебе над усе. А се не правда! Тут всі й думають про одного Мономаха. Тут дійсно князем — Мономах.

Святополк глянув здивовано на Давида Ігоревича і спитав:

— Як се думаєш?

— Як думаю? по просту. Ось мир в Любечі. Скажи, чиє се діло? Твої підхлібники підлещують тобі й плетуть, що се твоє велике діло. Ха-ха-ха! А пригадай собі: хто кинув думку мира, в чийй голові вона зродилася? В твоїй, чи Мономаха? Кажи, брате.

— В моїй, — відповів Святополк.

— В твоїй, — повторив Давид Ігоревич. — Але Мономах слав послів до нас усіх, він і влаштував з Олегом Святославичем весь з'їзд, по його волі та забаганкам він і пішов. Та знов твої підхлібники тебе, брате, величають, що се — твоє діло. А сеж не твоє діло, а діло Мономаха! Чи не так? скажи?

Святополк мовчав.

— Скажи, що ухвалив сей з'їзд? — питав

далі Давид Ігоревич. — На чолі всієї Русі і всіх князів стоїть якийсь союз. І справи всіх князів улаштовує союз. А деж ти?! Де ти, брате, княже Київа?! Гей, де ти? Ні твій дід, ні твій батько, ні загалом жаден инший князь Київа не був би згодивбися на те, щоб там якийсь союз став вище його влади. І ще який союз! Що в нім найбільшим паном Мономах, найбільшеж горлає Василько і Олег Гориславич, що враз з Половцями палив наші землі, пустошив городи і села і людей забрав в половецький полон! А ти, брате, княже, великого Київа, матері руських городів, не бачиш того всього і ще своїх власних рук доложив до того, щоб свою владу обмежити.

— Ти, брате, — продовжував Давид по хвилі, — слухаєш славословій, що ось то ніби ти завів велике діло, зробив на Русі мир. Твої підхлібники підлещують тобі, підхлібники, яких, хто зна, чи не наслав Володимир Мономах, щоб тобі схлібляли й закривали тобі правду.

Святополк ще далі задумався й мовчав. Давид каже далі:

— Спитаєш мене, брате: Давиде, а що тобі до того? Відповім коротко: нічого. Але се мені болить, що правди немає в світі і в нашій святій Русі! — і додав ласкаво: — Яж знаю тебе, брате, як людину умну, чесну, відважну та розумну . . . Знаю твої мудрі присуди над твоїми людьми, відаю і твої відважні та розумні походи, а ще й сидиш на великім київськiм столі . . . Та мимо тих усіх високих прикмет не є ти перший в нас!

Розбишака і злочинець вибивається над тебе! Байдуже се мені, — додав по хвилі знов, — та серце болить, що високий ум, чеснота і відвага невстрашима, не знаходять признання на Русі! Годі, брате! Проти того мусимо іти! І боротися! Во імя правди, чесноти . . .

Давидове слово лоскотало Святополка по душі. Усе, що говорив Давид, вже десь давно дрімало на дні Святополкової душі. Тепер будилося й приходило до свідомости. Правду кажучи, Святополк був людина дуже пересічної міри. Ні добрий вожд, ні організатор держави, ні судія, ні неочитаний, як Мономах. Одно, що він любив — се торгував сіллю, збірив до гривні гривню і любив гуляще життя, бенкети й скоморохів. В останніх літах часто перебував з Мономахом, коли воювали з Половцями й Святославичами. Святополк усе і у всім ішов за Мономахом, вважаючи його мудрішим від себе, хоч часто і боліло його, що Мономах брався над ним, київським князем, старшувати. Отже правду говорив Давид . . .

Святополк потакнув.

— О, премудрий Мономах все ліпше знає, все хвалить себе. Над нього немає другого — каже по хвилі Святополк. — Ось на Київ напер Тугархан, я не мав сил вборонитися і взявся на хитрощі. Чую, що в Тугархана є гарна дочка і шлю сватів. Думав я тоді, що хоч тим робом відверну його напади від себе. Правда, Тугархан не сповнив обіцянок і далі воював зі мною, аж поки не поляг в боротьбі зі мною, — та кільки докорів

не наслухався я від Мономаха. Я нехрист, я зрадив Христа, я безцільно се зробив і т. д. — хоч вона хрестилася і жінка мені вірна. О, він філософ! І се правда, — докинув Святополк по хвилі, — що в нас не цінять чесности, відваги й розуму . . . Се глибока правда . . . І я добре знаю і добре се відчув вже на собі . . . Але се одно діло, а мир в Любечі друге, а докази на змову третє. Що до доказів на змову, то в тебе таки немає . . . доказів на змову. Немає! І говори ти мені що хочеш, а таки ти без доказів.

— Лазар . . . — зачав Давид.

— Лазар? Щоб так поправді був Лазар підслухав! — зітхнув Святополк. — Останні роки, — продовжав він по хвилі далі, — я й Володимир Мономах воювали безнастанно з Половцями й Святославичами. Ти, брате, сидиш далеко на Волині і не знаєш, що ми тут переживали і що нам тут болить. А я з Мономахом про те одно тільки й мріли, щоб погодитися зі Святославичами і перетягнути їх у бій на Половців. Два роки ми торгувалися о мир, аж в кінці син Мономаха розбив Олега й Олег пішов на згоду з нами. Ся згода, сей мир — то велике діло. Та Володимир Мономах задумав, щоб до тої згоди взяти ще тебе й Ростиславичів. Каже: має нас п'ятох іти на Половців, візьмемо ще й Давида Ігоревича і двох Ростиславичів, буде нас вісьмох. Як всі помиримся і всі вирушимо на Половців, вони не встоять, пропадуть. Се все я добре знаю, брате, бо те все переживав. Я добре знаю, як втіхою

горіла моя душа й душа Мономаха великим ділом! Як тішився й радувався Мономах! Я бачив те все і переживав усе. І скажиж мені тепер, як се є можливо, щоб тепер той сам Володимир ломив присягу на хресті? Сам нищив своє діло?

— А леж Лазар чув! — товкмачить Давид.

— Дурень! — крикнув Святополк Давидові над ухом. — Дурень! Лазар видумав дурне, другий дурень переняв дурне і ще й вмовляє в мене!

— Меч висить над твоєю головою . . .

— Меч твоїх дурних слів.

— Ще нині, завтра буде вже запізно.

— Запізно? Ха-ха-ха!

— Василько вернеться домів, втіче з наших рук, возьме мою Волинь і твій Пинськ і Турів і Погорину . . .

— Василько, — каже Святополк, — вертатиме через Київ, ми завтра матимемо його в Києві.

— Втіче! До тебе не поступить!

— Не бійся, не втіче. А правда, — спитав Святополк по хвилі тихо, — як Василько вступить до мене, що ти тоді? Питаю тебе так для . . . приміру . . .

— Зломив присягу, — гарячився Давид, — за те йому . . . Ну, про се ще подумаю . . .

Святополк, немов не почув останнього слова, покивав головою й каже:

— О, ти брате, остро берешся до діла, остро, але, о, моя жіночка . . . я маю до неї пильне діло, брате, я зараз повернуся . . .

І він підбіг до жінки.

— Скоморох! Весельчак! — проклинав Давид Святополка перед Лазарем. — Цілий світ най валиться, а в його голові одна запаска його жіночки! І працєю тут із ким хочеш!

Усів на лаві і став обтирати піт з чола.

XIV.

Святополкові задуми.

Святополк вийшов за жінкою у другу кімнату.

— Ходи зі мною, — промовив скоро, — щоб я втік на хвилю від божевільного Давида, ходи! — І князь взяв її за руку і перейшов кімнату, в якій грали в кости, і слідує. В третій засвітив свічку до лампади перед Богородицею і ще пішов далі. В четвертій розсміявся.

— Я ледви втік від Давида! А ти вертай до гостей й доглядай, щоб добре їли й пили.

— А ти, Святополче?

— Остануть кілька хвиль на самоті. Давид наговорив мені тільки всячини, що мушу те все передумати.

— Щож сталося?

— Побачиш все сама за день, за два . . .

— Скажиж, — просила.

— Нині не скажу, вертайсь до гостей.

— Отсе мені й подобається, — відповіла.

Відійшла кілька кроків і пристанула, чи він її не покличе. Мовчав, знов відійшла пару кроків і оглянулася. А що мовчав, вийшла тихо, як рабня, з кімнати. Князь поставив тимчасом великий срібний збан з вином на

столі, наляв з нього повну чарку, надпив, похилив голову на руки і задумався . . . Стільки думок, таких собі противних, ще не обдуманих насіло його ум, щойно роїлися, одна навперед другої. Від них роїлося в голові, як між бжолками у рою, а він сам, як добрий пасічник, ловив, ловив між ними найважливішу — матку.

Знов наляв вина, випив і задумався.

. . . Мир . . . зрада . . . Давид Ігоревич . . . Василько . . . — То все роїлося, одно переганяло друге в його голові . . . Доказів на Василькову й Мономахову зраду не мав Давид Ігоревич, не мав. Але Святополк чув в душі, чув інстинктивно, що в праві є Давид. Се добре відчував Святополк, що Давид Ігоревич в праві і — Василька требаб погубити . . .

. . . Погубити! — І Святополк вдарив кулаком об стіл. В нім зачинала грати давня кров предків, що все життя билися, проливали кров і з радістю життя вкорочали, життя ворогів, або рідних братів. Будилася, відживала давня кров і серце билосся живіще.

. . . Мир в Любечі? Він був за згодою і миром проти Половців, але не за якимсь союзом, що мав би правити всею Русю! Він — київський князь!

І згадав давнину. Часи Ігоря, Олега, Святослава, Володимира й Ярослава, коли то один князь Київа правив всею Русю. Правда, й тоді були малі князі по волостях, але вони всі йшли князеві Київа під руку. Потім розбилися, його батько та його стріи пр

бували знов злучити всі уділи в одній руці, та міжусобиці і Половці перебили. І він, вступаючи на київський стіл, ставив собі завданням зібрати всі землі в одно, та знов Половці й Святославичі перебили . . . І він пішов на мир в Любечі й присягу . . . На мир, щоб рознести Половців, але рівночасно з тим він ще не зрікався своєї думки — в одно зібрати всі землі . . .

. . . В одно зібрати руські землі й вернути Київу давню його силу й славу, тоді — марне Половці!

— Але . . . — і по лиці Святополка перебіг усміх, — Володимир Мономах мусів також на дні душі думати ту самісіньку думу . . . І Мономах мусів також мріти, щоб зібрати всі руські землі в одно. Він заключив вправді мир і заприсяг усіх братів, що брат не піде на брата боєм, але в глибині душі . . . І Мономах мусів прецінь також не раз згадати давній час . . . мусів бачити різниці між одним могучим, сильним київським князем і союзом десятка дрібних, безсильних . . . Мономах мусів се бачити і в його душі тліє певно думка . . . І Мономах вже нині бачить, що, коли той союз пібе Половців, — розлетиться. Тому, тому вже нині шукає він союзників . . . Василько! Василько!

І Святополк мало не крикнув: — тепер я все розумію! Давид Ігорович не має доказів, не тому, що там не було змови, — а що була велика, обдуманна хитро! До того: розібють вони Половців, чи не розібють — бай- дуже. Торговельні путі ішли колись на схід

над Каспійське море, а потім до Греції, ніні ті путі завмірають, а ваги починає набирати захід і південь. Нині Галичина стає навзаводи з Київом, бо з неї близький путь до Чех на Мадярщину, до Італьського моря. А ще Галичина має свою сіль . . .

Ось та Галичина належала до його брата Ярополка, князя Волині, тепер повинна вона бути його. Він сам був зайнятий Половцями й не мав навіть часу подумати про те діло, але тепер, тепер приходить відповідна хвиля. Володимир Мономах і Святославичі і він заприсягли мир і розіб'ють Половців — се одно діло, а друге: Давид Ігоревич завзявся на Василька . . . Чогож він, Святополк, мав противитися?

А возьме Давид Ігоревич Галичину — з Давидом легке діло . . .

. . . Василько! Василька любив за його розмах і силу, але кожна нова сила поза Київом — ворогом Київу. І коли він, Святополк, думав зібрати руські землі, йому тим самим був ворогом Василько й його сила. Хто велике задумав, той не стане дивитися на милих, чи немилых друзів, а йде по головах і крові до мети! Дарма! . . . А того Василька . . . хотів . . . погубити . . . Давид Ігоревич . . . дурний Давид Ігоревич хотів сам Василька погубити . . . Чогож противитися?

І по лиці Святополка постелився знов усміх та радість. Чогож мав противитися? Чого? Коли Давид забажав всею душею знищити й погубити його, Святополкового, противника?!

— Най його бере! — промовив Святополк до себе і повстав із місця. Як в тім нова думка прийшла йому до голови.

— А що на то Мономах? Вічний мир? Присягайж: »да еще кѣто отъ селѣ на кого будеть, то на того будемъ вси и крестъ чьстьный . . .« Мономах стане в обороні Василька.

Але вже по хвилі подумав Святополк:

— Так, Мономах стане в обороні Василька, але проти Давида Ігоревича. А я тут нічого! Нічого! Я переконував Давида і відмовляв, а коли мимо всего не був в силі переконати Давида Ігоревича — яка моя вина?! . . . За що мене мав би карати Мономах?! До того я з Володимиром не зриваю . . . я й далі іду з ним на Половців . . . яка моя вина??

Оттак він вже заздальгідь оправдав себе і вважав себе неповинним. Випив іще одну чарку і вертався до гостей. В малій кімнатці грали бояри далі в кости. Біля них стрінув князь свого тисяцького, Антона, і спитав:

— Як думаєш, пане тисяцький, чи Володимир Мономах, я і три Святославичі дамо собі раду з Половцями? Побемо їх, чи ні?

— Не розумію, княже, о що тобі йде?

— Питаю я тебе: чи нас пять князів дасть собі раду із Половцями, чи ще нам треба й шестого, от . . . припустім . . . князя Василька?

— Гадаю, що ліпше, як ще буде шестий.

— А як буде тільки пять?

— І пять у згоді дадуть поганим раду.

Сеж не Половці били нас, а внутрішні міжусобиці. Не Половці, а се, що ми вели війну на два боки, з Половцями й Святославичами. Але коли тепер вже, слава Богові, е мир і з нами йдуть Святославичі, з Половцями розправимося скоро.

— О се мені й ходило.

— Може які вісти? — спитав тисяцький.

— Ні! — відповів князь, — а ось так прийшло мені на думку . . .

Біля князя стояв уже Давид.

— Брате, деж ти був? . . . Ходи!

— Куди? — спитав Святополк.

— Яж хочу тобі розказати все, покінчити раз!

— Ого, ого! Вже знов! — ніби обрушився Святополк. — Вже знов! Я вже знаю, про що ти хочеш мені говорити. Про Василька! Горе мені! Ті іменини до смерти памятатиму! . . .

— Одна хвилинка, а пропаде все! — наглив Давид Ігоревич.

— От ліпше дивися, брате, як чудово грає в кости сотник Оніфро, — відповів супокійно Святополк.

— Брате! — шептав Давид: — я саме довідався, що Василько приїхав тепер в Київ, заїхав у Видубицький монастир, прошу тебе, ходи.

— Що сталося? — спитав Святополк і вдавав, що не чув Давидового тривожного слова.

— Василько вже в Києві, донесли мені саме.

— Значить, неправдою є те все, що говорив Лазар, що Василько змовляється з Монамахом . . .

Давид тупнув ногою і мало не вибухнув плачем з надмірної злости.

— Скажи, брате Святополче, як мені з тобою говорити? Кажі!

Святополк відвернувся мовчки від грачів, взяв Давида за руку і повів у світлицю. Усіли при столі. Святополк покликав отроків, казав принести вина і щойно тепер обіцявся слухати Давида.

Давид зачинав історію на ново. Про те, як Василько вбив Ярополка . . . та Святополк перебив.

— Ой, йой, йой! Про те я чув вже сімдесят і сім разів! І про змову я вже чув. Я вже чув, ти казав саме, що Василько в Києві. Отже: що далі?

— Як то що далі? — запитав Давид.

— Докази, давай докази, — дразнив Святополк Давида.

Давид злостився і кляв.

— Дарма, брате! — каже Святополк. — Ти хочеш в моїм Києві його зловити. Коли не винен Василько, вина впаде й на мене й я мусітиму перед всіма дати одвіт за твої діла. Тому й мушу мати докази й знати, що ти задумав, та як хочеш се зробити . . .

— Я кличу Лазаря.

— Мені його не треба. Василько в Києві, що хочеш з ним робити?

— В Києві! — зітхнув тяжко Давид. — Ти, брате, й запроси його до себе завтра рано . . . на свої іменини . . . як він буде вже

в твоїм дворі, тоді ми й зберемо решту доказів . . . решту доказів, — не говорив, а стогнав Давид.

— А як винен? — спитався Святополк, зіпід ока поглядаючи на Давида.

— Тоді, тоді . . . Ну, тоді й побачимо!

— Що побачимо? Ясніше говори, я все хочу знати.

— Тоді я йому . . . Щоб більше він мені не . . .

— Ріс понад голову! — докінчив Святополк. І додав: — про мене. Завтра запрошу його в свій двір, ти збереш решту доказів, а там і побачимо . . .

— Так, так . . . побачимо, побачимо, — тішився Давид і його лице стало усміхатися.

— Друже мій, — шептав до Святополка. — Ти один зрозумів мене, той розбишака, горлоріз Мономах . . . але ти, ти, мій приятелю і друже! . . .

XV.

У Видубицькім монастирі.

Того самого дня під вечір зближався Василько зі своєю малою дружиною до лівого берега Дніпра проти Києва. Перед їздцями по другім березі Дніпра майже від самої води виростали київські гори, порослі акаціями і овочевими деревами, але тепер, в осени, поронили дерева своє жовте листя і виглядали сумні й обдерті. Десь в далі праворуч, в блідім осіннім світлі ледви виднів старий город і Михайлова гора. Михайлову гору спізнали їдці найскорше, на її вершку як

би горіли сотки лискучих жовтих свіч. Се лищала так від заходячого сонця золота криша церкви Св. Михайла, яку поставив Святотолк за відпущення своїх гріхів. Нище Михайлової гори вниз Дніпром мріла Аскольдова могила й цілий ряд церков на горах над Дніпром: святого Спаса на Берестові і святих апостолів, ще нище розложився »Руський Єрусалим« — Київська Печерська Лавра, головне огнище аскетичного християнства і культури у східній Європі. Ще нище виділи руїни й пожарище колись величавого двору Всеволода, який перед кількома літами в часі своїх нападів спалили Половці. Ще нище на скелі над самим Дніпром стояв Видубицький монастир святого Михайла.

Їздці затяли коней. Спішили до броду на Дніпрі проти Видубицького монастиря. Але про брід нині й не могло бути мови. Много води назбирав Дніпро в осени із своїх допливів, скорим бігом котив свої жовті, каламутні хвилі і гуляв. Їздців побачили перевізники з того боку й відбили пором від берега.

День зближався до вечера й супочинку. Холодний осінній вітер ніс від степу за їздцями довгі смуги ніжного, білого павутиння і стелив його по нивах, пустих полях, по дніпровім березі й воді. Осінній сумерк ступав невидимий за холодним осіннім вітром і сіяв тугу на людські серця.

Князь чекав на порон, який плив до них. Зліз з коня, сперся об нього своїми плечами, вдивився в високі київські гори по другим березі Дніпра і задумався . . .

... Такий гарний та величавий город на київських святих горах. Така багата та розкішна земля, що з неї виріс город, а ряду та порядку немає в тій землі! Така багата земля, такі гарні звичаї, такий мудрий, войовничий нарід, а тільки ще не вродилися — чи може ... вже перевелися — великі туті вожді та мужі. Як діти сваряться об мале. »Се моє, а то — моє також.« І про мале говорять, що се великеє, і самі кують на себе коромолу. А дикун зі степу іде під самий город і палить його, як безборонний корч на роздорожжю ... думкував князь, коли дивився на високі гори, Видубицький монастир і великі пожарища Всеволодового княжого двору.

До князя приступив боярин Перебийніс.

— Задумався, господине?

— Дивлюся на ті дивні, величні гори й сотки думок родиться. Ось приміром спитаю й тебе: чому немає ладу в тій землі? — і князь вказав рукою на другий бік Дніпра.

— Тепер уже буде лад!

— Буде, чомуж не було досі?

Перебийніс подумав хвильку.

— Се легше, господине, поставити питання, як знайти відповідь. Се давно казали вже в школі ... Чому немає ладу? Не скажу точно, княже, знаєш сам, що я воюю увесь вік, усе в полі та в походах, не мав часу й подумати про те. Гадаю однак, що ладу не було в нас, бо брат ненавидить брата, а друг другові копає яму. Много хотіло би розказувати, мало слухати.

— І я стратив увесь вік в боях, — гово-

рив по хвилі князь. — Тьмуторокань, неволя, ізнов Тьмуторокань і війни з Ярополком і з Ляхами. Тепер ізнов Половці і Ляхи і Бог знає ще хто! І я загубив себе. Згадаю нині — страх огортає. В мене ніколи не було й вільної хвилі, щоб задуматись, ввійти в свою душу. Часто дорікає мені моя княгиня, що я не пильную дому; мене се гніває, та їду нині на коні, думаю думу й бачу, бачу ... Віддалася, та жити хоче. Як се жінки життя розуміють? В тиші та спокою посеред родини, — та я не дав тихого, спокійного життя своїй княгині і — уже не дам. Бо чиж я тому винен, що жиємо в такім часі, коли муж іде на кроваве поле, а жінка плаче по кутах? Та годі, наш широкий та кровавий світ, а жінки — дім.

Але я відбіг від того, що хотів сказати ... Я згубив і сам себе в тих боях. Аж тепер по літах вирвався з дому в Любеч. І вже не знаю, чи се тому, що я розглянувся й роздивився, чи се під впливом слів брата Мономаха, — досить, що дивні думки будяться в душі ... Немає ладу? А деж давне завзяття? Щось зіпсувалося у нас ... Щось, як ось зіпсується щось при возі, чи при метавці й вона вже не добре кидає каміння, а віз не йде. Так «щось» зіпсувалося і в нас. Чи се, — як співається в пісні, — «усобиця князем на поганих погибе?» Чи се, — як говорять побожні черці й попи — «за наші гріхи зіслав Господь на нас кару?» Чи се, — як каже Мономах, — «немає в нас любови ближнього», чи, — як кажеш ти, — «ми всі хотілиб розказувати, а не є

кому слухати?« Не знаю, що саме зіпсувалося. Досить: скрипить! І конче знайтиб лік. Та який? Чи може є за сими горами й сими ріками цілюща та живуща вода на ту хворобу? Або може: є такий гудець, що викує кріпке, могуче слово з криці, що випрямить хребет і в груди вщипить гордість та пошану?

До берега прибув порон.

Князь ступив на порон. За ним ввели отроки коні, ступила і дружина. Перевізники відбили від берега. Найперше пігнули вони порон попри берег проти води. Вода не була тут глибока і вони відпихали порон довгими киями. Плили проти води та все звертали до середини ріки. Колиж їх киї вже цілі входили у воду, вони їх кинули й зловили за весла та стерна. Тепер на лицах перевізників виступав рясний піт, а на їх руках грубі мускули, набренілі темно-сині жили. Перли проти води до середини ріки. На середині ріки, де котилася бистра, сильна струя, стали плисти за водою, добиваючи на другий бік.

Князь стояв на переді порону, вдивлявся в бурливі хвилі і його думки линули із хвилями в низ Дніпром . . .

— На весну, — промовив по хвилі до боярина Акиндина, — прибудемо з нашими військами під Київ і поїдемо лодями у низ Дніпром. Униз аж до Хортиці, а відти у безмежний степ . . . Пригадуєш собі, пане тисяцький, як ми переїздили біля Хортиці, коли йшли з Тьмутороканя здобувати батьківщину? Тоді і не снилося нам, що знов

побачимо її колись, на чолі усіх руських військ, в поході на Половців. А ми ще побачимо її в славі та в великій похвалі.

— Життя наперед ніхто не здумає, ні вгадає, — відповів Акиндин.

— А таки часом відчує серце, — відповів князь. — І тоді мені як би снилося, що я ізнов колись, та вже в інших обставинах, завітаю на Хортицю. А так воно й буде.

Причалили до берега.

— Чи ми, княже, вступимо до князя Святополка? — спитав молодий дружинник Клим Пореєнко.

— До Святополка? Я вступив би радо. Він і просив мене до себе, та хотів, щоб я остався до його іменин, святого Михайла.

— Се іменини князя Святополка?

— Михайлом названий при хресті. Отже він хотів, щоб я остався до Михайла в нього, а се цілий тиждень. По празнику прийде і попразен, а брат Святополк любить пити й веселитися. До того, чую, в нього є й Давид Ігорович, з Давидом мені ліпше й не стрічатися, бо й пощо? Заїдемо до святого Михайла, там переночуємо, а завтра скоро світ ми далі, щоб нас і не бачив ніхто в Києві. Не знаю, що принесли послі від Болгар і що в Перемишлі?

Видубицький монастир лежав на скелях над самим Дніпром, що не раз і два підмивав Дніпро його фундаменти. Від Дніпра й не вийдеш навпростець в монастир, а треба довкруги об'їзжати. Іздці й поїхали доріжкою, що знімалася в гору понад Дніпром і вела посеред ліса та корчів ліщини.

Ясний Дажбог звертав свій промінистий віз до моря, що від заходу околуює землю. Звертав до заходу свій віз, та заки заїхав за гори, ще раз глянув своїм преясним лицем по небі і румянець його лиця постелився по синіх небесах. Постелився по синіх небесах і почервонив їх, що виглядали, як побоевище, на яким лягло чимало людей і пролято море крові. Як побоевище, або широка подільська нива, що закровавилася червеними, кровавими маками.

Дівчата, вечірні зорі-моргулі вибігли з самоцвітних палат і кинулися випрягати коні. Що одна бере коня з ясного діаманту, що друга веде із білого срібла, що третя випрягає з широго золота. Випрягли. Самі йдуть гуляти по широких небесах.

В темних печерах недоступних Дніпрових ярів днював темний Див. Хитрий Блуд прокинувся совою — і запугав. Проснувся темний Див, протер малесенькі, напів сліпі очі і побачив, що ясний Дажбог доїхав вже до моря. І виповз Див з темної печери на світ. Злетів на скелю над Дніпром і розпростер свої широкі, довгі, чорні крила. Від них пішли довгі, темні тіні і постелилися по землі. Злопотав крилами і став побідно підноситися вгору.

— Пугу! Пугу!

В монастирях дзвонили на вечірні.

Їздці наздігнали коней. Їхали вузькою скалистою доріжкою, праворуч долом сріблится Дніпро.

— Праворуч вгорі був двір Всеволода,

— перебив мовчанку старий дружинник Микола і вказав рукою на румовища.

Їздці гляділи на румовища, а старий дружинник каже:

— Не раз і не два я був в тім дворі. Праворуч були княжі гридниці. У літню пору засідав там не раз князь Всеволод на золотокованім столі і приймав послів від Ляхів, з Угорщини, з Німеччини від свого зятя короля Генриха IV, або з Візантії від цісарів-швагрів. Так, так, рішились тут колись важні-преважні справи, що доторкали долі східної Європи. Тут — на тих румовищах нині! Але й веселе життя колись тут плило! Ліворуч хороми й світлиці, не раз засяде в них князь з дружиною в вечірню пору, перед ним грають скоморохи. Князь все любив самі веселощі, а які вина, меду та житнівки там лилися, ще нині по бороді тече! А які овочі з Греції та східних країв, дакталі, фіґи, помаранчі . . .

По лиці князя Василька перебіг усміх.

— Пане тисяцький, ти воїн, а згадуєш, що їв колись давно-давно . . .

— Бо було добре!

— А нині зголоднів уже?

— Зголоднів . . . Музики грають, вина пливуть, як та вода в Дніпрі, а черці, — додав тихше і показував рукою на Видубицький монастир і в напрямі Печерської Лаври, — бувало злостяться, молитв не можуть відмовляти.

— Могли злоститися й чого іншого . . . каже Перебийніс.

— Розуміється. Один з Печерської Лав-

ри все забігав до нас . . . . Говорив нераз, що він бореться з Сатаною, та щоб його поборо-ти, мусить пізнати ворога, тому пив і гу-ляв та веселився з нами . . . . А який вид був з гори! — докинув по хвилі. — Долі Дніпро і грецькі судна та кораблі на нім . . . . Про-пало нині все! За послів — нині наносить вітер у княжі гридниці насіння беріз, ясенів та кропиви, за вино — леться нині дощ, а за співи і забави — на княжих гридницях ви-ростає ліс і з вітром розмовляє.

— Усе минається на світі . . . . — промо-вив князь.

Їдуть їздці далі, чують, а десь як би в лісі грають музики, несеться пісня. Князеві здавалося в першій хвилі, що се ожив дав-ній двір . . . . Всеволод сидить в своїх хоро-мах . . . . грають скоморохи . . . .

— Княже, чуєш? — спитав Акиндин. — В першій хвилі і мені здавалося . . . . Бач, ніч, а під ніч не одно диво наводить Див та Блуд та малі Пікулики! Але ні — се по-правді грають десь музики.

Проти їздців над'їхав молодий Клим По-реєнко, що їздив в монастир звістити про приїзд князя.

— Що то за музики? — питає князь.

— Се Саківці, що тому три роки втікли перед Половцями.

— Саків вже вільний, — каже князь.

— Вільний, але Половці ще однаково на-падають. От і довідалися Саківці про мир та що всі князі ідуть на Половців і так втішилися, що отсе вже другий день пють та гуляють.

Переїздять їздки попри малі хатки, які побудовано Саківцям, як їх кількох стоїть біля тину. Побачили їзців, дорогу заступають.

— До нас! — каже високий барчистий хлоп і зловив княжого коня за поводи. — До нас! Разом будемо пити й веселитися! Весною вертаємо домів!

— Дякуємо за хліб та за сіль, — відказує князь. — Пусти, нам час у дорогу.

— Га-га-га, яка горда штука!

З княжої дружини під'їхав Порєєнко до Саківця і каже:

— Пусти, се князь з Терєбовлі, вертає саме з Любєча, пусти, він сам їде на Половців.

— Князь . . . З Любєча? Як так, то що иншого. Ходїть, проведемо, покажемо дорогу.

В'їхали в ворота монастиря. Проти князя вийшов ігумен Сильвестер. Середніх літ, високого росту, та похилий; над книгами пересидів вік. Вийшов і просив князя в свою обитель. Князь зіскочив з коня, оба привіталися, цілючи один одного в рамена.

В малій келії вже заставлені столи.

— В нас нині піст, та прийму тебе, княже-господине, чим багата є моя обитель. Ти струджений, княже?

— Ні, — відповів князь і додав: — Весело бавляться у твоїм сусідстві.

— Від вчора рано! Я ходив вже кілька разів до них проповідати боже слово. Завели за намовою сатани бісовські пісні,

гудьбу та плясанія. Я ганьбив і просив, але ні не випросиш, ані церемовиш. А нині, — докинув по хвилі, усміхаючися, — я вже оглух, оглух, що робити? З утіхи та радості здурів народ!

— Видно добре далися їм Половці в знаки.

— Ще й як! — каже ігумен. — Як напали на наш святий Київ; понищили церкви, осквернили святі сосуди, святими ризами вкривали коні і з риз половецькі дівчата шили собі спідниці. В Печерській Лаврі убили трьох монахів, нас пограбили. Нікого не щадили, ні молодої краси, ні немічної старости, ні молодих дітей. Багато наших братів і сестер попало в полон, села поросли лісами і погибла наша краса і наш труд попався поганим. А все за наші вольні й невольні прогрішення. О, Господи!

— Будь спокійний, отче ігумене, — на те князь. — В часі теперішньої подорожи бачив і я густі гаї, де колись цвіли білі села і білі кости валялися по нивах та дорогах. Але та соромная година вже не вернеться! Правда: була встала. Обида в силах Дажбожого внука вступила дівою на нашу землю й сплеснула лебединими крилами. Але тиж знаєш, отче ігумене, відки я вертаю? Усобиця князям на поганих пробудилася! На весну йдемо в далекий степ, щоб за Дін, за синій Дін прогнати внуків Дива. І знов віджиє наша сила і зацвіте давньою красою і багатством.

— Великий Мономах, що дав почин великому ділу.

Князь потакнув.

По вечері каже ігумен Сильвестер до князя:

— Я вельми рад, що ти, княже, завітав до мене. Преподобний Нестор написав в Печерській Лаврі літопись давніх времен, тепер я дістав її в свої руки, переписую, доповняю. Рад не одно довідатися від тебе, княже. Розкажуй про свою Теробовлю, Перемишль . . .

Князь став розказувати, а ігумен нотував собі на клаптиках паперу. Але вже по короткій хвилі оба зійшли в розмові з минувшини — в прийдешність. До значіння, яке матиме мир у Любечі і до боротьби з Половцями. Жили надіями й будували майстерні задуми того, що прийде щойно. Воно невідоме — тим і більше манить нас до себе й притягає та заставляє будувати в своїй непевності ясні двори й замки, в яких підвалини з крихких, обманчивих надій, стіни зі скляних легоньких мрій, а криші зі снів, солодких, буйних снів. Ті двори й замки будує найскорший та найліпший майстер ізі всіх майстерів на світі — наше серце.

І ще довго-довго в ночі вели ті два розмову. Войовничий князь і громадянин чернець-літописець.

XVI.

Улицями Київа.

Другого дня віддав князь поклін ясному Дажбогові, що виїздив саме на сине небо і пішов з ігуменом і дружиною в божий храм.

По богослуженню благословив ігумен князя в бій. Князь здіймив золотий ланцюг з грудей і віддав ігуменові, щоб згадував князя в своїх молитвах.

— Хоч де буду, хоч дома, хоч в степу, хоч дома веселитимусь з родиною, хоч в бою рука моя ослабне, — усе мене згадай в своїх молитвах.

Снідали. Перед князем станули два послы. Привозили привіт і поцілуй Святополка і просили, щоб князь не виїздив ще з Київа, а загостив у Святополків двір. Через тиждень іменини Святополка, в те свято він вельми рад зібрати при своїй трапезі всіх друзів та приятелів, тому дуже просить Василька . . .

Подумав хвилюк князь. Здавалося, вагався. А потім каже:

— Мойому братові, Святополкові Ізяславичеві, перенесіть від мене мій сердечний поцілуй і щире поздоровлення. І просіть для мене вибачення, що не вступлю. Спішуся в Теробовлю.

Поїхали послы. Князь Василько усмінувся.

— І ту мене знайшли, хоч як думав я скритися. Отроки, скорше!

В княжому дворі, в високім городі, бігав Давид нетерпляче по гридні й чекав, із чим повернуть послы. Що хвилі визирав в віконце. Дивиться, дивиться, аж тут сами вертають послы. Пропало все! Василько вже поїхав! Сами вертають послы!

— Князь Василько не приїде, спішитесь в Теробовлю.

Давид уже в Святополка.

— О, о, о! З Мономахом мав Василько час сидіти, а для тебе — він спішиться. О, о, о! . . .

— Справа ясна, як на долоні! — басом докидує Лазар. — Змова, змова . . .

— І то ще не доказ, — відповів Святополк, що розумів свою роллю і добре її відгравав.

— І то ще не доказ?! — гарячився Давид. — О, о, о! . . . Вчора хотів ти, брате, доказів на зраду Василька, власне й маєш їх, скорше як сподівався сам. Вже чути, як гадина сичить в листю . . .

Святополк відповів:

— Дурень тай годі! Прощу його на іменини, щоб потішитися й забавитися, та що зробиш з дурнем — як він дурень? Найщезає в свою Теробовлю.

— Що? І ти пустив би його тепер домів?! — вже кричав Давид. — Він не сміє з Київа! Не хочеш слати других послів? — то я їх пішлю. Той розбишака, різімець, вже острить ніж на мене, не сміє з Київа. Лазаре, їдь! Скажи, що Святополк — князь Київа. В місце батька поставлений над нами: Василько не смій відмовляти! Тим більше ніні, по мирі в Любечі й присязі. Їдь скоро, а то пропаде все з водою!

Від'їздять послі. І знов бігає Давид по гридниці й чекає нетерпляче й що хвилі загляда в віконце . . .

Вертають та — знов сами. Василько однаково не приїде, однаково просить вибачення. Однаково спішить в Теробовлю й не

може цілий тиждень сидіти в Києві до іменин князя Святополка.

— О, о, о! . . . — стогне Давид і бігає по гридниці. Правду сказатиб він вельми вдоволений в глибині душі, що докази на зраду Василька сами ідуть йому в руку . . .

— О, о, о! . . . різіоїмець, злочинець . . . Брате Святополку, вчора хотів ти, брате, від мене доказів, а я казав тобі . . . запроси в свій двір на іменини, перетримай тиждень, а за той час зберу тобі докази й послухи. А тепер вже й маєш! Брате, аджеж ти — князь Київа, матері руських городів, а він князь Теревовлі, іде тобі під руку, має слухати тебе! А він бунтується проти тебе! І ти пустив би його домів? Як він відійде в свою волость, побачиш сам, що ще сеї зими займе з пімсти на мене, що я виступив проти нього на Любецькім з'їзді, мій Володимир, а потім займе й твої городи: Турів, Пинськ та інші, що маєш їх від Волині. Не важся пустити його нині, злови і віддай мені! А я вже зроблю лад.

Тоді вислав Святополк, що вже зачинав вірити у зраду, третіх послів. Ті вже не просять князя Василька, щоб цілий тиждень гостював в Києві й чекав на іменини, а тільки щоб поступив тепер.

Святополк переказував:

— Да аще не хоцеси ждати до іменин моїх, да приди нині і цілуєши мя і посідим всі з Давидом.

На се пристав Василько і обіцявся приїхати. Обоз вислав він наперед. Мали їхати білгородським шляхом, а він сам всту-

пав на короткий час до Святополка й під вечір мав дігнати їх. Ще раз розпрощався з ігуменом Сильвестером і, як літописець каже, »не вѣдь льстюже коваше на нь Давыдъ«, на коня і з кількома всього дружинниками поїхав в город, у двір брата Святополка.

Ліворуч покинули Печерську Лавру із її церквами й Берестово й Угорське й високу Аскольдову могилу. Віддалялися від Дніпра й зближалися до гори, що на ній красувався новий Ярославів город. До раннього сонця лищали вже з далі золоті Ярославіві Ворота.

Високі заборолла, збудовані з грубих бельок і товстих соснових бервен, обступили, мов великани, довкруги город. Широкими основами, мов кріпкими ногами заперлися заборолла об землю, знімалися вгору і розширювалися в кріпкі, широкі груди й великі товсті голови. Ті голови глибоко роззявили уста й наскалили острі зуби — тугі тятиви метавок. На головах мали чотирокутні намети розп'яті на степу. І так стояли довкруги города, один від одного на яких сто сажнів. Для більшої безпеки города подали собі високі деревляні лицарі довгі руки з грубих дубових бельків і товстих соснових бервен. І так повстали високі деревляні нездобуті стіни від лицаря до лицаря. Кругом города бігли ті стіни й стояли лицарі.

Нині дрімали великани й їх руки. Холодний вітер зі степу мів дрібним сніжком і опорошував їх. Князь Василько зближався зі своїм повчком поволі шляхом в гору і думав думу.

Спокійно стояли лицарі, та най би тільки їх очі зазріли в далі ворога, їх уші зачули скрип ворожих возів і іржання коней — закипілоб тут життя. Най тільки зближався би ворог до глибоких ровів, що розтяглися перед ними — зараз закричали би та заревіли би уста лицарів і приснули би з десятка метавок великими брилами острого каміння на ворожі ряди. Підступалиб мимо сего розбиті й обкровавлені ряди ворогів блище, перейшлиб рови і дерлися на вали між кільчастим глогом та острими остроколами — заревілиб вдруге широкі уста й приснулиб сотками острих стріл і калених копій й дощем дрібного острого каміння й ревілиб на весь Київ: на рятунок! Та колиб помимо сего підповз би ворог з таранами й баранами ще блище й став бити таранами об ноги велетнів, або острими сокирами рубати їх ціпкі руки, — велетні заревілиб втретє й плювалиб на ворога гарячим піском і лялиб кипяток на голови жовнірів і прискалиб розтоплену смолу на плечі й руки смільчаків й кидалиб каміння і спускалиб грубі дубові бельки і товсті дошки, а все на тіла ворогів. У мить вони змісилиб їх в камуз і встелилиб своє підніжжя людським трупом і стогоном і зміли би червоною кровю.

... Нині, по лобецьким мирі, мовчали лицарі, дармували і їх руки. Але на їх стінах можна було читати давнину. В тих стінах стреміла не одна стріла й не одно копіє й сокирою прощерблене не одно бервено. Стреміли тут половецькі й таки свої стріли. Ті, пущені з ціпких луків або тугих

самострілів, летіли з шумом, певні, що вцілять в груди котрогобудь воїна, що з гори боронив города, вцілять, зранять та вбють — та сами вбивалися своїм острим вістрям в грубі бельки, або товсті бервена,гнулися і мерли. І тепер свистав об них холодний вітер зі степу і підсмішкував. І довгі копія, кинені кріпкою рукою ворога, не долітали в людську грудь на горі, а вбивалися в товсті бервена і соромно стреміли тут, як стебла соломи.

Нині, три дні по лобецьким мирі, мовчали деревляні стіни й високі лицарі. Але їх очі однаково широко отворені й насто-рошені уші ловили вітер зі степу й пильно слухали . . .

. . . Ярослав Мудрий! — подумав Василь-ко. Кільки разів споглядаю на тих великанів і їх кріпкі руки, з пошаною згадую велике ім'я. Безсмертний став не самим городом, яким, як вінцем, окружив свій Київ, а дум-кою й любовію, ізза яких їх ставив. І нам прийдеться рубати великі ліси біля Теревов-лі, нищити старі огорожі й ставити нові, кріпкі та дужі, як отсі, — думав князь в'їжджаючи в Золоті Ворота.

Два високі велетні, збудовані з каміння оперлися об себе плечами, на яких тримали малу церковцю Благовіщення. Криту золо-том. Очі велетнів гляділи пильно довкруги, закусені уста скривали в собі далекострілі метавки.

Князь в'їхав у ворота, поміж велетнів; над воротами лищалася золота покрівля церкви.

За воротами нового городу клекіт та гамір і кипуче життя найбільшого й найбагатшого тодішнього міста східної Європи, що тоді числило звиш сто тисяч голов.

Гамірними улицями котилися в сей і той бік хвилі ріжного-преріжного народу. Піші, їздці й возами. Яких тут не було лиць та яких уборів! Їхали верхи багаті бояри, яких коні були криті златоглавими парчами, упряж вибивана золотом, самі горді, вертали саме з княжого двору по ранній думі, на яку їх кликав князь. Побіч них босі та обдерті закупи-невільники, що за свої довги стратили волю й тепер упряжені в малі візки, тягли боярам боклагі меду . . . Вешталися улицями узброєні воїни, з луками, щитами й копіями. І сотки військових старшин та молодих боярів, що вийшли на прохід, приглядатися молодим бояриням і звітатися з ними . . . Довге пасмо піших та прочан, що стягалися із найдальших околиць Руси до святого золотого »Михайла« на Михайловій горі та до Видубицького монастиря на празник, що зближався. Ті прочани тягнулися вже сотками літ до матері руських городів на прощі. Колись приходили в старий город і перед дворами Аскольда, Дири, Олега та Ігоря били поклони й гаряче молилися Перунові, Дажбогові, Велесові, Хорсові та иншим кумирам, що стояли золочені з дерева, або каменя в гаю біля княжого двору та по инших верхах гір та холмів над Дніпром. Володимир Великий казав скинути кумирі »овы исѣщи, а другы огневи прѣдати«, а грімного Перуна казав привязати коневі до

хвоста, волокни з Київських гір на Дніпро і двадцять мужам бити княми . . . Плакали »невѣрньни людие« за Перуном та иншими богами. Але, на щастя, на місце кумирів поставив Володимир християнські церкви й прочани ходили далі молитися »богам«. За золотих богів зіставали цілі храми криті золотом, що своїм блиском пригадували ясне Дажбогове лице.

Крім Киян бачив князь на улицах жовтолиціх Печенігів, Половців та Торків, пейсатих Жидів та Хазарів, товстоносих білих Вірменів, все усміхнених Греків та Ляхів в довгих луданах. Перед князем везено на широких возах грубі круги воску, боклаги меду, то знов, як сіно, на возах навантажених шкі. І фонено цілі стада випашеного скоту. Біля возів ішли Греки. Товар везено з нового города в старий, а відси на Поділ і в пристань на Почайні.

Біля розкішних кількаповерхових домів розложили купці свій ріжноманітний товар. Продавали тут папір зі сходу, з Малої Азії й пергамен і затесану індійську тростину до писання та всякі фарби і чорнила до писання та до малювання начальних букв. Перед золотниками лищалися на столах золоті хрести, круглі наушниці, перстені, нашийники, спинки, довгі ланци на шиї та всякі інші золоті предмети, що їх потребує боярин, чи бояриня, князь чи княгиня, свій або чужий.

Що тільки стримав князь коня, щоб обминути вози наладовані боклагами вина, як вже прискочив до нього купець.

— Великоможного князя найнищий раб,
— зачав і склонився вдвое. — Відомо єсть мені, що великоможний князь не відси, якого товару потреба?

— Яким торгуєш? — спитав князь.

— Все є! А найбільше є в мене усякої старинної зброї. Я бачу, що великоможний князь то любить, — і знов склонився вдвое й скоро вичисляв: — Німецькі шаблі, дамаскенські копія, половецькі старі колчани зі скіри, ай-яй-яй . . . Які вони чудові! . . . Старі грецькі щити й копія ще з часів Константина . . .

— Великого . . . — сміявся князь.

— Хто каже Великого? Константина Порфірородного . . . Одним словом все . . .

— Все? — спитав князь.

— Все! Перун мені свідком, що усе . . .

— Я чув, — каже князь, — що там якийсь Половчин винайшов сам, чи може приніс сей винахід зі сходу, відки стільки дивних річей приходить до нас, якийсь дивний самостріл. Той самостріл, чи там якийсь дивний залізний ріг, викресує огонь, мета полумя і ним людей палить, чи навіть вбива. Я чув про се вже давно. Кидає огонь і голосно рокоче, як Перун. Я чув, що се має бути з Китаю. Не маєш, купче, ти такого рогу, або не чував про кого, що мав би його, або хоч би знав, як се робиться? За таку річ плачу тобі золотом.

— Огнений ріг? . . . Огнений ріг? . . .
— нагадував собі купець. — Я чув . . . я мав . . . я мав . . . — але тепер вже не маю

... Вступіть, а zobачите, який великий є мій збір ...

— Ти мав огненний рiг? Як він виглядає?

— Як виглядає? ... Як він має виглядати? ... Огненний рiг! ... Я вже не памятаю, але много інших, рiжних та прерiжних рiчей є в мене!

Князь відповів:

— Як буду вертати, поступлю до тебе.

— Коли?

— Вертаю коло полудня.

— Моя хата та з великим щитом на дверях з часів ...

Тут вже кричить другий:

— В мене наушниці. Казали мені, що ясна княгиня потребує. І емалія є в мене ... Ще яка! Візантійська, лита в золоті її своя. Яка, яка чудова! ...

— У мене є всі овочі! — кричить другий. — Лімони, помаранчі з Греції і все індійське коріння, з самої Індії. В господарстві придасться все ...

— Я маю всі дванацять каменів, які носили ветхозавітні патріярхи на логіоні. По числу племен Юдейських, — кричав Болгарин. — Анфракс зіло червен ест образом, бивает в Кархидоні ливійсцим, іже наречеться Африка. Вторий Гіякин, обрiтається в Сирії, Скифії ... Імуть же дійство сице: наметаний на огонь, сам не горить, но угашает огонь. Раждающим женам на потребу ест ... — побачив, що князя тим не займає, і кричав: — В мене є й кости нашого прародича Адама! З Єрусалима! На біль голови!

До князя збіглися і інші купці, обско-

чили його і дружинників. Одні хвалять свій товар, інші вже й несуть його. А там ззаду кричать:

— Проступіть, а то й не проїдемо!

— Їдьмо! — каже князь. — Як вертати-му, вступлю по давню зброю й золото, тепер не пора.

— Коли вже купувати, — каже старий Микола, — то в старім городі, або на Подолі, там дешевше. Тут мешкають самі бояри.

— А ти, батьку, не боярин? — питає Пореєнко.

— Боярин, боярин, а таки там дешевше . . .

Поїхали далі, попри боярські двори і склепи. Виїхали на площу святої Софії, біля якої стояла церква тогож імени й ще дві церкви: Георгія й святої Ірини, всі побудовані Ярославом Мудрим.

Біля церкви стояв і княжий двір Ярослава, так званий новий. Біля княжого двора вправлялися війська. Їздці поїхали далі, Святополк жив в старім дворі, на сусідній горі.

На площі святої Софії й перед княжим двором знов обскочили купці їздців, але князь не вдавався вже в розмову з ними, а пильно глядів на скляні вітражі церкви святої Софії, що грали освітлені сонцем семибарвними красками. Ліворуч на Михайловій горі, що була відділена від Нового города глибоким яром, посеред дерев лищала до раннього сонця золота криша церкви святого Михайла.

І знов поїхали улицями посеред боярських дворів і склепів та церков, посеред

сотки піших, кінних та возів, посеред розкішних одягів бояр, воїнів, купців та обдертих, напів нагих закупів і зближалися з цілою тою хвилею до воріт Нового города, щоб ними виїхати й дістатися в Старий княжий город, побудований ще в давніх-давніх часах, а де тепер жив Святополк.

XVII.

У в'язнення.

Виїхали їздці із воріт Нового городу, а перед ними на противній горі Старий город, обведений так само високими деревляними стінами й укріплений заборолами. Між обома горами, що на них стояли оба города, тягнувся глибокий яр, над яким збудовано високий деревляний міст. Виїхали їздці з воріт Нового городу на міст, як їх очам представився чудовий вид. Праворуч, між Старим городом і Михайловою горою, тягнувся також яр, понад яром бігло око князя, а там, долом, при кінці яру розлилася широка Дніправа пристань з сотками лодок і вітрильних кораблів.

Князь стримав коня і глядів у діл, у пристань, на бурливе плесо Дніпра, в яким купалося ясне проміння Дажбога, що вийшов над степом. Чи знов думка князя побігла Дніпром в низ, чи може він нічого не думав, а тільки любувався чудовим краєвидом, — досить, що князь не бачив, що діється біля нього. Він і не спостеріг, як його отрок Роман випав на коні з воріт Старого города й пе-

реганяючи інших піших та їздців, зближався до князя.

— А ти сякий, такий, де ти був?! Де ти ночував?! — кричав Стефан Перебийніс на отрока. — Обози вже виїхали, а ти де? В Старім городі? Десь певно скакав в гречку! Розмовлюся з тобою, як вернемось до дому.

Але Роман, здавалося, й не чув його слова, а припав до князя.

— Завертай, мій княже господине! Я ночував в княжім дворі й нині рано довідався, що по тебе, княже, послали три рази послів. Зловити тебе хочуть! — отсе простогнав він, як би з болю, а потім роз'яснилося його лице. Докинув: — Яке щастя, що я тебе, княже, тут іще стрінув!

Дружина пристанула побіля князя. Їх було всего шістьох, крім князя. Пристанули й поглянули по собі, а потім дивляться на князя.

— Мене зловити? — спитав князь і добру хвилю задумався. Всі мовчали здивовані. Коні, що спочивали всю ніч, гребли копитами. По хвилі спитав князь:

— Мене — зловити?! За що? В три дні по присязі на хресті? — і заперечив головою. — Сеж неможливе, ти, Романе, ночував певно в якоїсь дівчини і тепер приносиш бабські сплетні.

— Княже, я добре чув! Не від Олени, а від дружини Ігоревича. Посуджують обзмову з Мономахом, три рази по тебе послали . . .

— З Мономахом? Яб змовлявся? Проти кого?

— Кажуть проти Святополка і Давида.

— Се все твої видумки! — і князь додав певний себе: — їдемо далі!

— Княже, господине, — обізвався старий Микола Теробовельський, княжий тисяцький. — Ти, княже, не змовлявся з Мономахом, сеж знаємо ми всі, але, коли Роман чув, що тебе посуджують о змову і хотять зловити, — се може бути істина. Чекай, подумаймо, що робити, ліпшеж подумати і не впасти в біду — як, не думавши, пропасти раз на все . . .

Але князь був дуже певний своєї сили і невинности. Каже: — Навіть сплітки про змову не можуть бути правдиві. Тому три дні присягали ми всі мир і любов, а навіть: коли і поправді Святополк і Давид посуджають мене о змову, то власне тому я й їду, щоб той туман їм вибити із дурних голів.

— В Любечі Давид . . . — зачав Акиндин.

— Їдемо! — відповів князь і рушив з місця. Отрок Роман зіскочив скоро зі свого коня, зловив княжого за поводи, що той скочив і мало не скинув князя. І не своїм голосом реве, як зраний:

— Не пуцу! Княже, тебе там вбють! Не пуцу! В Теробовлі всі чекають! Не пуцу!

Князь мало не впав з коня, коли той скочив. Тепер вхопив князь меч та плазом Романа по руках і рівночасно з тим затяв острогами, що кінь скочив, вирвався Рома-

нові з рук і поніс князя. За князем рушила і дружина. Роман лизав з болю руки, біг пішки за князем і ридав:

— Княже, княже, там Торки й Бериндиці! І княжна, княжна! І вся Теробовля . . . чекають в Перемишлі! . . . В Перемишлі! . . .

— — — — —
Князь в'їхав в ворота Старого города й старими вузькими уличками зближався до княжого двору.

В'їхав.

На дідинці бігали отроки, вже чекали. З маленького віконця на першому поверсі хтось виглянув і сховався скоро. Князь скочив з коня і станув на землі, як моряк на суші. Був розгніваний, його груди хвилювала. Біля князя Василька стояв вже Святополк. Обнімав його і поцілував. І лепетав язиком, як з гарячки:

— Аж три рази треба по тебе посилати послів, щоб ласкаво загостив до мене . . . Яж все до тебе такий щирий, мій друже та приятелю! . . . Прошу, ходи . . . Яж братом тобі! . . . а ти мене забув, мій друже щирий і приятелю . . .

На те відповідає князь Теробовлі своїм чемним, скоролетним словом:

— Не я тебе забув, мій любий брате, що в місце батька поставлений над нами. Твоє слово приказом для мене, але відомож тобі, любий брате, що в мене дома бій. Тому й не можу я чекати до твоїх іменин, хоч як би рад, як тішився ураз з тобою в той великий світлий день. Аж треті послі принесли приказ, щоб зараз я вступив до тебе в якійсь

великій справі. Ось я й стою! Що сталося, брате, що пригодилося? Половці може знов?

— Половці? Ні . . . Потішитися й повеселитися з тобою забагло моє серце . . . от і все . . . все.

Князь Теробовлі здивувався і глянув на свого коня. Каже до своїх:

— Коней не заводіть до стайні, бо не довго тут будемо, най стоять осідлані.

Святополк взяв його під руку й каже далі:

— Я не мав до тебе жадного діла . . . ні . . . але скажиж, чи се тільки ізза пильних діл сходяться брати? . . . Ходи, будь ласка, переступи негідний мій поріг . . .

— Я чув, що ти, брате, і Давид посуджуєте мене об змову з Мономахом? . . .

— Я? Об змову? Перший раз се чую! . . . Там Давид з тобою хоче говорити . . . Сё він там щось . . . Ходи, мій друже і приятелю . . . — говорив збентежений Святополк.

Давид сидів задуманий. Святополк ввів Василька, глянув на Давида і кричав до нього своїми очами: маеш! бери собі його, бо я нічого, нічого! . . . Давид мовчав. Святополк зігнувся тоді вдвоє, затирав руки, підсміхався, як скоромох, і танцював коло Василька.

— Васильку, мій друже і приятелю, я таки прошу тебе, останься в мене, друже . . .

— Вір, брате, що не можу.

— Спішишся? Добре, добре, я біжу, щоб зараз ладили обід. Я зараз, зараз . . . — і, заки опамятався Василько, він втік і вже

більше не бачив його Василько в своїм життю.

Осталися ті два. Давид Ігоревич і князь Теробовлі, колишні друзі і приятелі. Оба мовчали. Василько хотів промовити слово й спитати Давида Ігоревича, о яку то змову його посуджують, та чекав аж верне Святополк. Мовчав і Давид. Суетився й не знав, що йому робити. Ось його ворог, на якого чекав стільки літ, сидів біля нього в його моці, а він не знав, як його вхопити й здусити. Чекав, щоб хто увійшов, вхопив за горло й задусив, бо він сам боявся і тремтів. Давидові й блиснула думка: коли ніхто не прийде — пропаде все й щаслива хвиля не вернеться ніколи! В його душі й збудилося підозріння: Василько знає вже про все! Йому сказали вже усе! До того здавалося Давидові, що ось стіни малої кімнатки, в якій сиділи, кричать на весь голос Василькові про все. Кричать стіни й довгий стіл і лави . . . Василько мовчить, бо розуміє крик стін, і лав, і печи, і вікон . . . І Давид зітхнув тяжко: щоб так хто увійшов, кріпкий та дужий, бо він сам не мав сили і рушитися з місця . . .

Василько встав і спитав Давида:

— Де Святополк?

— Святополк? Я зараз . . . і Давид встав і хотів втекти. — Я зараз покличу його . . . — лепетав устами.

— Ні, ти останеш тут, а по Святополка піду сам.

І він, тримаючи в руці рукоять меча й гордо випрямившись, ступав до дверей. Да-

вид зойкнув, його очі майже вилізли на верха, він поблід. В його голові блиснула думка, що все пропало, бо ворог втіче. І він, блідий, приложив тремтючі пальці до своїх уст і свиснув проразливо.

— Давиде, а се що? — спитав Василько, якому ставало вже все ясно.

В ту мить отворилися двері на остіж і в них станули гриди з великими щитами, мечами й довгими половецькими арканами. Між ними був і грубий Лазар, той кричав:

— Беріть його, живий він мусить бути!

Василько кинув в ту мить Давида, якого був би розсік на місці і береться до гридів, що вже були в кімнаті. Кричав:

— Де Святополк?! Ваша рука не сміє диткнутися мене!

Блідий Давид бігав, як юродивий, і свистав без тями. Лазар кричав: — беріть його, беріть!

Василько не чекав, а вже кинувся на них. Пробитися до дверей, там його дружина й осідлані коні. Та ступив всього один ступінь, як Давид скулився удвоє, підкрався до свого ворога і кинувся на нього ззаду всім тергом свого тіла і зловив за руки. Хвиля — й Василько думав, що вже пропав. На своїм карку почув Давида й його тяжкий віддих. Давид вешав не своїм голосом: — Вяжіть! — Лазар підступав з арканом. Але в ту мить, як не вдарить Василько головою взад та в зуби Давида Ігоревича. Той зойкнув і відскочив. І кричав:

— Ой-ой-ой, ловіть розбійника, кровопролийника, ловіть!

Василько скочив тимчасом вперед. Кричав:

— Кривоприсяжники! Де Святополк?! Живого не дістанете мене! — й рубав мечем навперед себе. Високому gridникові, що найсміліше напірав на нього, розтяв руку вище ліктя, що кров приснула, як жерело зпід твердої криці в зелених Карпатах. Аркан випав gridникові з рук. І другого шарнув князь по голові, що той скімлив, як пес, що скоролетний віз переїде йому через груди. Лазар, що інших завзивав до боротьби, кричав:

— Здайся добровільно! Шкода крові й твого труду! Кленуся, що вже не вирвешся від нас! Пропала твоя Теревовля.

Та князь знов зближався до дверей. Але тоді від сіней їх нагло замкнено й підперто. Князя Василька облив зімний піт. Гай-гай! В широких полі він вмів би погуляти в лицарським двобою на мечі чи шаблі. Він вмів би зміритися, стоячи на чолі військ з ворожими рядами, але тут не йшов лицарський бій, а засідка, де пси обскочили його, кидалися ззаду, ховалися за двері.

Пробував висадити двері, але ті дубові, підперті з надвору, не подалися. А ще Лазар зі своїми псами обскочили його. Одні заслонювалися широкими щитами й підступали, як в широких полі, другі відступили до вікон і закидали понад голови й мечі довгі аркани, щоб зловить його за шию, інші прискакували то зліва, то зправа. Боронився одним мечем. Голову притулив до стіни, щоб

не зловлено його арканом. Та рука вмлівала. Якийсь драб закинув на свої плечі широкий щит і, як пес, став рачки підлазити, з боку зловив князя за ногу, привязав аркан і став тягнути. Князь похилився, щоб мечем перетяти аркан, як другий засвистав над ним...

По хвилі воліклася землею лабата куча. Вродилася дивна семиголова потвора з десятками рук і ніг. Котилася землею і що хвилі міняла свій вид. Стогнала і зойкала, найперше воліклася від дверей на середину кімнати, але тут була тільки пару хвиль. Стогнала, зойкала, зміняла свій вид і знов лабата й рукава воліклася до дверей, які стояли вже отвором. Куди воліклася, оставляла за собою ранених і вбитих, калюжі крови, відривки одежі, стогони і проклони.

Так стогнучи й зойкаючи, долізла лабата і рукава потвора до дверей. І вже здавалося, що звузиться й пролізе в двері, тим більше, що з коридора доносилися оклики і удари мечів. Василькові йшли на поміч. Як в тім хтось крикнув:

— Уже! — і лабата та рукава потвора стала розпадатися. Від неї відскакували Святотопкові гридники й Давидові отроки. На долівці остався один теребовельський князь. Лежав скулений — руки звязані арканом і ноги. На груді мав роздертий чорний оксамитний лудан, кавалки сорочки звисали лахами... Лице подряпане, а пальці рук окровавлені, до останка боровся мечем, а коли той видерли, кусав зубами і дер пальцями. Біля нього лежали порубані в калюжі крови.

Лазар прикляк при теребовельськім князі і шептав ніжно:

— І пощо того всього?! Яж ка́зав, що ти, княже, мусиш бути наш! Може тебе потовкли? Болить тебе що?

Василько лежав звязаний, ні живий, ні мертвий. Закусив уста. І мовчав.

IV.

И по семь оудари и въ око . . .

NO COPY AVAILABLE

XVIII.

Перед княжим двором.

Іван Саківський, що то оноді біля Видубицького монастиря веселився та гуляв і до себе просив князя Василька, нині спав до самого обіду. Пообідав, протер ще раз очі і вийшов в город. Любив крутитися біля княжого двору, бо там можна було почути всякі новини.

Ішов великими, тяжкими кроками, гоїдався. Здавалося, його ноги не були в силі втримати тяжкого та кріпкого тіла. Його рамена були широкі, мускулісті, виправлені в тяжкій праці. По батькові дістав в спадку кілька десятин землі, більше землі йому й не було треба, бо біля його хазяйства плила річка заросла шуваром й до сонця склилися широкі стави, в яких аж кишіло від всякої риби: шук, коропів та окунів. Наставляй невід, лови і жий собі супокійно! Біля його хазяйства розтяглися й високі темні ліси, яких не перейшов ще ніхто з людей, а княжив один звір. Круторогі олені й тури, дикі свині і вовки. І цілі табуни диких коней виходили ранками й вечорами до водопою. Закладай товсті сіти і лови, або сідай на коня, бери в руки меч і їдь в боротьбу.

Але Іван Саківський не любив ні ловити

риб, ні заставляти в лісі сітей і гонити звіря, робив се в крайній потребі тільки, о скільки було треба кож і накривал на кровати. Ся робота видалася йому за легка, тому її легковажив. Але за те! Як се він любив у літі запалити пустий сосновий ліс! Ясна полемінь обхоплювала найперше плі дерев, ті горіли поволі, ясна полемінь лізла по пнях поволі вгору — а там захоплювала тонке галуззя й листя й червонилася широко й гуляла по густих коронах дерев. Долом горить всього кілька пнів, — верхами вже на верстви гуляє полемінь! З верхів спадає горюче галуззя в діл і знов від пнів займається ліс. Як то любив він тоді лежати і з вдовіллям любоватися роботою ясного Хорса. Любувався, молився до його величи і — дармував цілими днями.

Колиж вигорів вже шмат ліса, тоді глядів на небо й чекав дощу, щоб той погасив всю грань і розмягчив тверду святу землицю. Впав дощ, і знов виїхав на синє небо ясний Дажбог, тоді Іван брав сокиру і довгі ланци і йшов на пожарище. Закочував рукави, плював в руки і брався до роботи. Ставав біля вигорілого пня, що, як зіпсований зуб з ясен, виставав ще з землі, підрубував грубше коріння, засилював ціп попід пень, запрягав коня і вдвійку тягнули. Сю роботу він любив! Любив коли всі мязи й жили напружувалися, піт обливав чоло й він чув, що його сила виступає на поверхню його тіла. Отсю роботу він любив! При менших пнях запирався сам ногами кріпко в землю, ловив пень руками й моцувався. І кляв:

— Го, го. Тримаєш, Дідку? А витягну, тебе враз з корінем! Пожди я зараз . . . зараз . . .

Ось так виривав він коріння цілу осінь і зіму. А ранньою весною йшов зі сохою, дряпав полеженьку святу землю, щоб дуже її не ранити, молився святому Купайлові і кидав зерно. І до батькових десятих рік річно долучав нові.

Але Половці нападали без впину. Раз вбили жінку, другим разом дітей і все спалили. Його огорнула туга і він не міг втриматися на нивах. Пристав до тих, що втікали в Київ. Вийшов — а ниви кричать за ним: — І нас бери за собою! Ми сироти без тебе! . . . Але Половці йшли в великій силі і він покинув ниви. Тепер жив у Києві й чекав. На весну вернеться домів. Домів? Він дому вже не мав, ані родини — та верне туди, де буде близько дому, вишукає собі новий ліс і знов в тиші і спокою стане працювати . . .

Тепер ішов під княжий двір. До нього долучився сусід. Низький, присадкуватий, також зі Сакова. Ішов на роботу, молотити, щоб вигодувати родину та ще на весну домів привезти збіжжя, коли прийдеться вертати . . .

— А се що? — спитав Іван.

Під княжий двір в старім городі збігалися люде. Ось їхали з великими боклагами меду закупи, пристанули, ніби відпочити, та слухають. Їхав в оленіх шубах на лови боярин і також пристанув, суєтилося й кількох Жидів, а навіть і жінки. Іван Саківсь-

кий пристанув, розглядається й надслухує. З княжого двору неслися зойки й крики, на подвіррю стояли осідлані коні і греблі копитами, з дверей витручувано серед лайки й криків якихсь дружинників.

— Що сталося? — спитав Іван якогось міщанина, що стояв байдужий.

— Та . . . нічого такого! . . . — відповів той. — Зловили якогось князя і може вбили, а може тільки так . . .

— Кого?

— Кажуть з Теробовлі, а як називався — не знаю . . .

Іван повернувся сюди — туди когоб розпитати, як чує за плечима шепче старий Жид синові:

— З Галичиною буде тепер війна . . . біжи домів, най соли нікому не дають, ціна піде вдсятеро . . .

. . . Значиться зловлено і вбито князя з Галичини, Василька, що ночував вчора у Видубицькім! По мирі в Любечі!

Іван стояв і вже більше не розпитував. Щось заболіло його коло серця і стиснуло за горло, він сперся об стовп огорожі і йому потемніло в очах.

З воріт княжого двору виїхав Перебийніс і старий Микола. За ними їхав Акиндін і Стефан і отрок Роман з розхрістаним волоссям і напів божевільними очами.

Перебийніс звернувся до княжого двору і не кричав, а ревів, як би хто шматував його власне тіло.

— Кривоприсяжники! В три дні по присязі на хресті зловили невинного! Проклін!

Грім з ясного неба і смага на вас! Божий гнів огненним дощем палитиме вас! . . . Струситься земля, Половці над плечами — а ті он яке заводять! В три дні по присязі! Кривоприсяжники! . . .

І він далі був би ще кляв, лаїв та ганьбив і словом виганяв свою лють і злість, але до нього зблизився молодий Акиндин, також з дружини Василька, й шепче, просячи:

— Батьку, прошу тебе тихше . . . а то нас всего сімох . . . роздусять нас . . .

— Що?! І ти разом з ними?! Як з ними — то до них! Мене можуть вони й роздусити, можуть мене і вбити — та правда однаково не вмере, не поляже! Кривоприсяжники! Невинного взяли!

— Той знає все! — кажуть люде. Сміліші й підступають і розпитують.

— Що сталося?

— Що сталося?! — ледви відсапує Перебийніс. — Мир в Любечі! І невинного Василька зловили, що ніби змовлявся з Мономахом! З Мономахом, який сам бється все з Половцями і тепер творив мир в Любечі. Кривоприсяжники! Голодні пси! Ті, що поставлені на чолі, мають будувати, самі руйнують на втіху ворогам . . .

— Значить не винен, — пронеслося між зібраними.

— Половці, Половці знов ідуть! — зойкали інші.

Іван Саківський взяв свого товариша під руку, покликав ще кількох знайомих і пі-

дійшов із ними до Перебийноса й Васильової дружини. Каже:

— Що тут довго думати? Невинного зловили, а там Половці, ходім, порадимось і ми його на волю . . .

— Пс . . . тихше, — шептав хтось біля них. Глянули, а се старий сліпець, з видовбаними очами стоїть біля них. — Пс . . . Тихше. Тому трицять літ . . . так само був тут в порубі увязнений князь Всеслав, і так само були тоді Половці . . . побили нас на Альті, ми вернули в Київ і знов хотіли на Половців . . . Та ні князь Ізяслав, батько нинішнього, не хотів вже битися з Половцями, ні бояри. Ми зробили віче . . . увільнили Всеслава та вибили й пограбили ненаситних боярів . . . Наш князь, Ізяслав, утік зі страху в Польщу, а ми посадили Всеслава на Київським столі. Але Ізяслав вернувся із Ляхами. Сімдесятъ глав здійняв тоді в Києві і звиш сотку осліпив . . . І я був між ними . . . Тому кажу тихше . . . Тихше . . . Очі, очі! Ви їх маєте й не знаєте, що то очі . . . — Говорив і костуром шукав дальшої дороги.

— Твоя правда, батьку, — на те Саківській і моргнув на своїх: — Ходім відси.

Стефан Перебийніс ніби їхав, і не їхав, наганав острогами коня і поводами його стримував. Був розхвильований і лютий. І докоряв собі, що пустив самого князя. Давидів дружинник, Василь, звітався з ним в сінях двора, гряді обскочили . . . і пропало все. І тепер він не знав, чи вертати назад у двір і битися, щоб дістатися в середину? Чи їхати городом і кричати на всі

голоси, що в княжім дворі вже зломано присягу й мир? Чи? . . . або він знав, що має робити? А ділати мусів і то скоро, бо князь погибав. Глянув на княжий двір, побіля дверей отроки сердечно реготалися . . .

Біля його коня стояв Іван Саківський. Великан нагнувся до Перебийноса й каже:

— Їдь, в Києві і біля Київа є много Саківців та Юріївців, що втекли перед Половцями. Їдь, я покличу їх, скажу, що ваш князь іде з Мономахом на Половців, а його зловили. Їдь, вони всі підуть його увільнити. Їдь!

— Збереш стільки, щоб побити Київ?

— Увільнити, викрасти князя.

Перебийніс задумався.

З противного боку над'їхав на коні якийсь багатий, а видно то було по одежі, боярин. За ним його отроки. Під'їхав до їздців, затримався і глядів довго мовчки на Перебийноса. Потім його лице роз'яснилося, він під'їхав до Перебийноса і вітався з ним.

— Не пізнаю, не пізнаю, — каже Перебийніс і себе рукою по чолі. — Ніяк не вгадаю . . .

— Під Бужськом стояли наші полки один проти одного, — пригадує той. — Я бився за Ярополка, ви, пане тисяцький, за Василька. Ви хитро обійшли мене і я попався у полон. Сидів у вашім хуторі . . .

— Вже, вже пригадую собі!

— Що тут робите? — і він глядів по їх збентежених лицах і по тій товпі, що зібралася кругом них. — З Любеча? Шкода, що я не міг там бути! А де ваш князь?

— Саме тепер зловили його в княжій дворі! — і він коротко розказав.

— Давид Ігорович? — каже той. — Знаю, знаю, ні про кого на світі не скаже доброго слова, але й про нього не можна також нічого доброго сказати, знаю, знаю. Але наш? що він думає, гадає?!

— Його підмовив Давид, — каже Поренко.

— Так воно не є, щоб він уляг намові. Він сам при тім щось мусить думати, гадати . . . Ми знаємо своїх! Василько добре бється. Я чув се не раз на своїй шкірі! Чекайте, ви всі їдьте у мій двір спочити, отроки заведуть вас, моя жінка знає вас, пане тисяцький, з моїх оповідань і вельми рада вам буде. Я їду до князя. Покличу ще й інших дружинників, миж не знаємо ні про що. І зараз вертаюсь, все розвідаюся й зараз донесу.

— Щоб його не вбили! — каже старий Микола. — Як закидують зраду, най прослідять справу! Невинен чоловік!

— Тому спішу і вертаюсь зараз, щоб застати вас в своїм дворі . . .

Стояли ще пару хвилин і дивилися йому в слід, як в'їхав в княжий двір. Васильковій дружині заблисла надія.

— Так, так . . . — пригадував собі Перебийніс. — Він був в нашій полоні. Та хто міг сподіватися, що він колись пригодиться в біді.

— З того нічого не буде! — каже Іван Саківський. — Безправно увязнили, на то одна рада: відбити! Безправля безправлям

побивай. Ось пень, маєш його витягнути, бери й тягни! А станеш довго думати, хитрити, — він сам із землі однаково не вилізе . . .

— Одно не противне другому, — відповів Акидин, що все любив згоду. — Боярин поїхав до Святополка, почекаємо й дізнаємося, що дума Святополк. Тимчасом можемо думати й про те, як нам викрасти нашого князя, колиб не дали добровільно.

— Чекайте! — каже Перебийніс. — Я маю в Києві ще й побратима, з яким в церкві заприсяг побратимство. Володимиром зветься, певно ще жиє. Поїду до нього. А ти, Акидине, їдь у Видубицький монастир до ігумена Сильвестра. Стягни його в княжий двір. Ти знов, Климе, — каже до Пореєнка, — останеш тут під двором, сліди, що станеться, а буде нас треба, звісти.

— А хто зі мною? — спитав Іван Саківський.

— З тобою я! — на те Перебийніс, — і ще тих двох. Як не вдасться правдою, щоб мали все готове. Їдьмо, щоб не гаяти часу.

Роз'їхалися.

Сонце перейшло південь.

Давид Ігоревич бігав біля дверей, за якими увязнено Василька, і сторожив сам, бо все боявся, що хтось ще може викрасти Василька. Часом забігав і до Святополка на слово-два й вертав ізнов під двері.

. . . Мав ворога в руці! . . .

Кільки літ не снів про те! Щоб позбутися того, що ріс йому понад голову й заті-

нював його! Кільки літ не жив в страху, що той розбійник, різомець одного дня змете його зі столу. Кільки літ не боліло його серце, що Галичина й Поділля, той багатий край, що мав сіль, пшеницю і високі гори, за якими легко боронитися, — не його. Кільки літ не вянуло його серце, що той ізгой, переростав його і ріс та ріс у силу. Нині виграна! Тяжкий ворог сидів закайданений, в його руці. Впрочім, чи ходило Давидові тільки об одну Галичину, об одного Василька?!

Він дивився на справу ширше. Мир в Любечі був несправедливий, мав много темних плям, їх всіх пильно вишукував Давид й називав се широким поглядом на річ. Отже: сей мир кривдив Святославичів, бо змушував їх іти на Половців, з якими недавно ще дружилися . . . Він кривдив і Святополка, бо обмежував його владу . . . кривдив і його, Давида Ігоревича, бо змушував зректись батьківщини . . . Він кривдив і синів всіх нинішних князів, бо ті не сміли розширювати по батьках насліджених уділів . . . Він, той неправний мир у Любечі, кривдив отже всіх . . . І Давид Ігоревич був би винайшов ще сотки причин, ізза яких було треба знищити той мир . . .

Тепер бігав Давид по коридорі і його огортало вдовілля і втіха родилася в його душі. Не тільки ізза того, що позбувся ворога, а ще більше ізза того, що ось їх стільки складало отсей мир, а він один його розбив! Він один зумів розбити діло всіх . . .

Зближався вечір. Осіннє сонце клони-

лося до заходу, червонило і багрило осіннє погідне небо.

Час в дорогу!

І Давид скочив до Святополка розпрощатися. Застав київського князя, як зі своїми боярами думав думу. Давид змішався хвильку, щось, як би кольнуло його. А що ніколи не любив своїх думок висказувати голосно й прилюдно, спитав шепотом Святополка:

— Яб хотів з тобою в чотирі очі . . .
Маєш час?

— Брате, говори і тут. Ніким не стісняйся, се мої найблищі, вони втаємничені у все.

— А таки я прошу тебе на хвильку, одну хвилину тільки . . .

Коли осталися самі, Давид прощався з дорогим братом. Доки життя, ніколи йому не забуде те добро, яке дізнав від нього і його подруги, ясної пані . . . Наймиліщі хвили життя прожив в їх дворі . . .

— Так, так! . . . — каже Святополк, — ти вже хочеш їхати? Так скоро? Ходи вперед до них . . .

Все вразливий Давид, що в кожному чоловіці видів ворога і підозрівав о засідку і зраду, відразу спостеріг, що Святополк щось уже не те. Сидів з дружиною, думав з ними думу, от видно ті й підмовили його.

— Брате Святополче, — каже, — я люблю все ясно і одверто говорити, а бачу, що ти зі мною крутиш, одверто говори . . .

— Бо то знаєш . . . — зачав Святополк, — ти оскаржив Василька, а я запросив у

свій двір, ти мав зібрати докази . . . Іще їх не зібрав, а вже хочеш забрати Василька . . . а так воно не йде . . .

— Се ті філософи так наустили тебе? . . .
— спитав, глузуючи, Давид і вказав рукою на гридницю, де засіла рада. — Ті дурні сорокаті?

— Ті — не ті, але доказів ти таки мені не подав.

— І вже не подам! — відповів Давид — Не подам, бо не кидатиму гороху об стіну! Але киньмо се пусте говорення, кажи, що задумав ти отсе?

— Отже доказів, — цідив поволі Святополк, — незбитих доказів ти не подав мені. Тільки одні позори й підозріння. Тому й не видам тобі Василька. Бо й як? Ти забереш собі його, вивезеш і вбеш, чи зробиш з ним, що душа твоя запрагне, а я останусь тут. Мономах перший нападе на мене і три брати Святославичі за те, що я зломив любецький мир. До того в моїм таки Києві вешить народ, що хоче на Половців, противний сварам і міжусобицям.

— Добре тебе навчили! — перебив Давид.
— О, добре ті тебе навчили, брате! Що далі?

— Далі? Отже не можу тобі нині видати Василька, зате послухай, що я придумав зі своїми. — І певний, що тим успокоїть Давида, став розводитися, як до нього збіглася його дружина, як вона все важила й розважувала і що придумав він із нею. Завтра вранці він скликує віче всіх Киян, найті розсудять отсе діло.

— Що?! — скрикнув не своїм голосом

Давид Ігоревич. — Що?! Твої старі дурні мене судитимуть? Твої смерди, дурні, купчики?

— Василька, не тебе! — успокоював Святополк.

— Василька?! Най буде й Василька, — гарячився Давид. — Василько князь, князь, — і чернь не смій його судити! Але тут ще гірше! Се не Василька, а мене, мене твоя чернь судитиме!

— Брате, не перекручуй, — обрушився Святополк. — Не тебе, а Василька, не чернь, а мої старці, бояри.

Але Давид перебив:

— Се все одно! Се все одно! Кажи, що станеться тоді, коли та твоя товпа дурнів та розбійників присудить на волю Василька?? Припустім, ну, припустім, бо, бачу, що в твоїм Києві все можливе, отже: твої дурні присудять завтра велегласно на волю Василька? Що тоді?? Кажи!

— Як то, що тоді?! — спитав супокійно Святополк. — Тоді я зроблю так, як вони присудять. Скажуть тобі його видати — видам; скажуть на волю — випущу на волю. Але я гадаю, що так не присудять, аджеж на вічу й ти будеш . . . ти правди боронитимеш . . .

— А як таки присудять . . . на волю?

— Який бо ти Давиде . . . яж уже казав . . .

— Значиться — випустиш?!

— Яж казав, але ти, брате, не трівож себе, Василько вернеться домів . . . і ти по-

вернешся додому . . . І всьому гарний і добрий кінець . . .

На те як не розкритися Давид на весь голос :

— Облуднику, фарисею, котрий се раз вже обманюєш мене?! Перед з'їздом вступив я до тебе й як рідному братові поскаржився, серце відчинив, а ти, облуднику, фарисею, обіцявся на з'їзді мене боронити! Та на з'їзді відцурався мене і втік від мене геть, коли ті пси обскочили мене і стали їсти. Вчора казав мені знова зловити Василька, я їй послухав твою мудру раду, а ти знов инакшої? Знов зраджуєш і глумишся із мене?! Домів його? Того розбишаку й розбійника? Розлюченого тура ти домів?! . . . щоб таки завтра він кинувся на мене? О, тепер я вже розумію! Ти змовився із ним. Та най буде! Я вже не уступлю! За далеко вже зайшло!

Святополк хотів перебити, але Давид не дав, а далі кричав :

— Облуднику на київськiм столі, фарисею! Ще нині, в сій хвилі, беру Василька! Розумію, фарисею, що ти хочеш позори заховати. Го-го-го! ти зіленько! Мудрий мудрець! Го-го-го! Розумію я тебе й твою облудну душу бачу, як твій ніс. Ти рад би погубити Василька, як стільника Мономаха, але погубити так, щоб не прогнвити Мономаха. Отсе й є! Наважився його погубити, та рівночасно з тим в очах Мономаха хочеш бути чистим, ясним янголом, чистим, як сльоза! Безгрішний! Го-го-го! Тому моїми руками хочеш погубити! Го-го-го!

Розумію я тебе! Алеж добре, добре, я згідний з тобою! Тому й послухай ти мене: наважився скликати конче віче, скликай хоч би й завтра. Та я вже не чекаю, а ще нині я їду з Васильком. А ти завтра скличеш віче і як скоромох, — тиж вмієш се! — розложиш руки й жалібно промовиш: я хотів вам дати під суд Василька, я бажав . . . — та он в ночі викрав його Давид . . . І будеш чистий, як сльоза . . . Облуднику . . . фарисею . . . Прощай, мені вже ніколи з тобою говорити . . . Прощавай. У ліпший час щиріше поговоримо.

— Давиде, а се що тобі? — крізь ніс спитав Святополк. — Облудник? . . . Фарисей? . . . Скоморох? . . . Ти — мені? Найперше, що значать отсі слова? Облудником — ти мене?

— Так, так, — перебив розхвильований Давид. — Ти роздумуй, що значать отсі слова, я їду тимчасом, прощай!

Святополк здвигнув раменами, постояв хвильку і вернув у ґридницю.

Коли Давид прийшов до своїх, на коридорі біля Василькової вязниці стояла Святополкова сторожа . . . Від голов по стопи узброєні ґриді. Давид вернувсь і припав до Лазаря. Його лице мінілося, він трясся зі злости.

— Пропало все! Василька завтра випустять! Нас зрадив злочинець Святополк! Найбільший злочинець, якого знає цілий світ . . . — і по лиці Давида покотилася сльоза.

XIX.

Віче. — Осліпи!

Другого дня давеча рано заграв вічевий дзвін святої Софії. Його протяжне: бам — бам — бам! неслося з площі перед святою Софією по всіх київських горах. З Нового города у Старий і на Михайлову гору й Угорське. На Кудрявець, жидівське предмістя, Киселівку й до Шековиці. Протяжне: бам — бам — бам! стелилося і вниз і розбіглося по Подолі, стелилося понад пристаню на Почайні і Дніпром.

Всюди ставали люде. Знімали шапки з голов і хрестилися.

— Князь кличе боярів і старців, людей на віче під святу Софію. Так, так! Вчора зловили якогось князя, був в змові із Половцями.

Не минуло й пів години, як старці, голови родин, стали сходитися на віче, гуртками, то одинцем, спішили на майдан, що лежав в Новім городі між святою Софією й новим княжим двором. Ідуть на буйних конях в золоченій упряжі горді бояри в ріжнородних шубах, нікому з дороги не звертають. Ідуть і черці в чорних ризах та волосяницях, голови похилі до землі, уста шепчуть ранні молитви. Ідуть і «людіє», сідоголові старці, рослі мушчини в силі літ. Знайдеться між ними й молодик. Ідуть раді, що кличе князь на раду.

— Так, так . . . Ось так воно й повинно бути, що князь іде з громадою. Так було все, — вияснює якийсь старець своїм товаришам-

молодикам. — Так все було . . . — і він пристанув під гору, тяжко відсапуючи.

— Певно, що так воно добре, — на те якийсь молодий. — Але видно добре наварили, як нас кличуть пити.

— Добре сказав! Переварили, тоді й кличуть нас!

— Старий звичай, — старець відітхнув і далі йшов. — Старий звичай був в силі, так довго ми й росли.

Інші біжать задихані.

— Цікаво, що воно буде?

— Кажуть, зловили невинного; він має жінку й двох синів. Як його убють, що тоді вона й сини? Його батька отроїли, сам остав ізгоєм, тепер його вбють і знов сини підуть ізгоями, скитатимуться по світі . . .

Шкандибає під гору й двоє старців сивих. Пристанули, сперлися на палиці й говорять, як в хаті за столом.

Один каже:

— Ніяк не розберу: чи се буде суд, чи віче? Як суд, — де послухи? Чи князь їх виведе? Я питав в бояр, але й ті нічого путнього не знають. Мабуть не знає й сам князь . . .

— На віче кличуть, не на суд.

— На віче? На вічу питає князь о раду, але як мені радити, коли не знаю діла? Не розберу! Питаєш одних, кажуть, що винен, бо змовлявся з Мономахом, питаєш других, ті противно, — і виходить, що він перший лицар на всій Русі, тільки й горить жаждою іти на Половців. От і розбери те все та визнайся у всім! Мабуть одні і другі гово-

рять неправду, а правда по середині, та яка вона? Ніяк не розберу! А скоро не розберу, як радити мені? Значить: найперше давай суд, а потім щойно віче.

— Так кажеш? Але я не пригадую собі, щоб колибудь наше віче судило князів, а ще я чув, що в Любечі присягли собі князі, що самі себе судитимуть, сильніші стають в обороні слабшого.

— От се й є! Ніяк не розберу, та ходім, бо може вже зачнеться.

За ними їхав на коні Стефан Перебийніс, біля нього друг, батько Володимир, якого відшукав тепер в Києві, і решта Василькової дружини. Перебийніс їхав побіля друга й без уговку щось розтовкмачує йому, той потакує. В'їхали на майдан, перед ними вже хвилює віче. Біля воріт святої Софії стояли «людіє» вже густо, голова біля голови, далі вільніше, гурток біля гуртка, розкинені по площі, як пасма хмар на небі. Понад зібраними уносився глухий клекіт та гамір, немов шумить море. Їзці вдивилися в віче, вслухалися в його гамір. До них прискочили мечники.

— Ви не Кияне, чоґож лізете на віче? Завертай! — кричав високий мечник захриплим голосом до них.

— Пустити! — на те батько Володимир. — Се дружинники князя Василька, якого справу нині судять, вони — послухи (свідки).

В'їхали у віче. Батько Володимир станув в стременах і розглядається довкруги по вічу. Шукав знайомих. Біля воріт святої Софії зібралися попи й черці, дальше дружина Святополка і бояри, по краях «людіє».

— В нас такий звичай, — говорив Володимир, роздивлюючись по вічу, — хто перекричить, того й правда на верху. Ось кілька їх зібралось, та чи хоч десяток знає про що тут йде? А щоб їх різало! Тому розійдіться по ріжних місцях і кричіть що сили. Перекричите, верхом ваша правда! Ти, друже, — говорив до Перебийноса, — поїдеш зі мною, другі най розійдуться, щоб з кожного місця дунав їх голос. Аки грім, щоб їх різало! . . .

Злізли з коней. Враз з другом підійшов Стефан блище ступенів святої Софії. Між попами і черцями стояв вже Лазар. Оком певним себе глядів по зборі.

— І в руках сего чоловіка має бути доля нашого князя?! — спитав Стефан Перебийніс Миколу і зітхнув з пересердя. Їх очі стрінулися, Лазареві заїскрилися, він усміхався і знов певний себе глядів по зборі. Перебийніс оглянувся і його огорнула тривога. Отсі всі не знали його князя . . . а нуж вони його й засудять?! — і на нім терпла шкіра. Валиться все! Любецький з'їзд і Тербовля, яку Василько так любив, і боротьба з Ляхами і виправа на Половців . . . І сини підуть ізгоями! . . . Се все рішалось тепер, в сій хвилі! Та хто рішав? Ті всі, що не знали навіть справи, ні його князя, ані його задумів, та мрій та його діл . . .

— Успокойся, — потішає друг. — Правда, хоч хвилево і затьмить її неправда, все горою. А правда наша, щоб їх всіх різало!

— Правда наша, та заки вона віднесе побіду, може й не стати чоловіка, що вір мені, друже, чистий, як сльоза. А ще коли

вовки й медведі зложать суд на тура! Ось Лазар . . .

— Не вір в силу Лазаря, і нашіж люде мають очі, мають розум, до того стужилися за миром, щоб їх всіх різало!

— Бам — бам, — загув ізнов вічевий дзвін. Всі змовкли і глянули на княжий двір. З двору вийшли найперше гриді з обнаженими мечами, робили перехід для князя від двору по ступені святої Софії. По добрій хвилі вийшла Святополкова дружина, за ними ступав Святополк в голубо-синіх портах та в голубім лудані, обшиванім соболями. На голові мав соболевий клобук. Ніс голову піднесену в гору, гордий, певний себе. Біля нього дрібним ходом підбігав Давид.

З обох боків вимахували люде руками вгору. Кричали тисячки:

— Слава, слава, слава!

Святополк віддавав поклін раз на сей бік, то на той і радо усміхався до зібраних. Як вийшов на ступені, склонився іще раз в півколо до всіх зібраних. З дверей святої Софії вийшов митрополит Микола, високого росту, з довгою сивою бородою, станув побіля князя. Його клір побіля дружинників.

Віче вмовкло.

Святополк вітав:

— Вам всім зібраним, високопреподобному отцю митрополиту, моїм великоможним боярам і лицарській дружині, всечесним попам і подвижникам — черцям і вам всім во Христі, братіє, я, Святополк, князь Київа, вам всім чолом бю!

— Слава, слава, слава! — загуло ізнов море.

Склонився знов. А коли втишилося море, розказував ізза якої справи їх спросив. Говорив супокійно. Уневиннював себе. Застерігався десятки разів, що то не він увязнив Василька, не він . . . Звертав увагу на присягу в Любечі і вічний мир, якому хотів бути вірний . . . Присяга була на хресті, Розп'ятому, але Давид звістив його про зраду Василька, він сам нічого, нічого . . . Тому скликав їх, своїх боярів та людей на віче. Знав їх великий життєвий досвід та глибокий розум, тому був певний, що вони зуміють розсудити отсе замотане діло . . .

Давид Ігорович слухав, слухав Святополкові слова і горів в душі, така лють його огортала.

— Скоморох! Облудник! — так і кричало в Давидовій душі. — На спілку, враз зі мною зловив той скоморох розбишаку Василька, а нині вже видно в спілці з Васильком . . . Пустити його хоче! Невинен, на їх здається присуд, тих дурнів, вимоклих попів та обдертих смердів! — І що тільки скінчив своє слово Святополк, Давид стояв вже на ступенях перед дверми святої Софії, піднявся на пальцях і не говорив, а кричав. Увесь червоний, його очі мало не вискочили з гніву й пересердя. Як в Любечі, так і нині вимахував руками, немов кидав ними своє тяжке слово.

Виносив вину на брата, колишнього свого товариша неволі та недолі.

Найперше став розмальовувати картини спустошення й половецького знищення.

— Чорною хмарою йдуть Половці . . . пу-
стошать та палять городи й села, вбивають
юну красу й немічну старість, а все що силь-
не та дуже, сам найліпший цвіт народу, же-
нуть в гіркий полон. Ви тут на волі, в ва-
шій славі Київі, матері руських городів,
а ваші брати й сестри, батьки й матері му-
чаться зчорнілі від голоду й хоріб, утоми та
недолі, обдерті й побиті нагаями в брудних
половецьких вежах! Мучаться і проклина-
ють той день і годину, коли вродилися . . .
Чуєте? Від степу шумить вітер, до вас несе
він скарги і плач тих, що ще живі, і зойки
вже померших. Їх білі кости на степу . . .
До неба благають о пімсту. Вітер несе їх до
вас, їх мольби і скарги. Чуєте? . . .

І він замовк. Від степу віяв холодний,
студений, осінній вітер і проймав своїм хо-
лодом до кости.

— Чуєте? . . .

По хвилі він уже кричав:

— Як у вас і у нас, ваших князів, болі-
ло серце з великого горя, надмірної наруги
та обиди! Тому ми й з'їхалися на з'їзд у Лю-
беч, щоб заприсягти загальний мир і одною
лавою піти на Половців. Ми і заприсягли
його. І в коротці булиб ми всі пішли походом
в степ і не сталоб там живої ноги половець-
кої! За Дін булиб ми прогнали дикуна і всіх
бранців були би повернули вам. І загальна
радість і добро і щастя ми були би вам да-
ли! Ми були би! Ми хотіли! Ми старалися!
Присягали мир!

— Але! — і він зітхнув тяжко й заломив руки. — Але! — і тут став вину виносити. — В Любечі остався до з'їзді Василько, князь Теревовлі і змовлявся з Мономахом. Коби то на Ляхів, або на Половців, а то остався він ломити мир та чинити змову на мене і вашого князя! А вітер несе з половецького степу зойки і благання о поміч. В степ зараз треба би іти . . . а той зломив вже мир! Наново збудив міжусобицю і буйство подав ханові.

Стефан Перебийніс стояв досі мовчки. Слухав Давидове слово і в своїй душі дивувався, як можна так правду перекручувати. Спершу думав він, що чим більше Давид Ігоревич правду вивертатиме, тим скорше пізнаються на нім і він провалиться. Та ні, немає такої дурниці на світі, щоб в неї не повірили люде. Возьми й найбільшу небилицю й неліпицю, вбери у відповідне слово, вискажи відважно, а ще заграй на незнанню й чуттю, — повірять. Так і нині на вічу оглядається Стефан Перебийніс довкруги себе й бачить на своє здивування, що много Киян вірять Давидові Ігоревичеві й потакує головою. Вірять, що се Давид поправді боліє над їх горем, печалиться їх боротьбою із Половцями . . . Вони вже й певні, що Давид Ігоревич піде в широкий степ . . .

Стефан Перебийніс підступив блище і став рубати словом.

— Княже! Се все, що говориш ти про зраду, лож! Негідна брехня і обман. Княже, се не ялося простому чоловікові говорити лож, тим більше не пристоїть се князеві.

Неправдою перейдеш світ, та не вернешся. Виносиш, господине, вину на свого брата, Василька, виноси й докази, давай послухи і видок, послухи і видок!

— Так, послухи і видок! — підхопили зі збору.

— Послухи! — кричали вже й ті, що перед хвилею потакували Давидові.

— Що?! Послухи?! На що давати послухи і видок? — гарячився Давид і кричав до збору. — Дивіть на сего боярина, се дружинник Василька, що зломив вічний мир. Він такий сам, як і його князь! Змовлявся з Половцями на вас!

— Княже, не плутай! Не кидай нових обвинувачень, коли ще давніх не доказав! Замість обвинувачувань і ложі, давай послухи, докази! — кричав вже лютий Перебийніс. — Княже, ти ще не доказав, що князь Василько є в змові з князем Мономахом, а вже кидаєш обиду, що я з моїм князем змовлявся із Половцями, давай на все докази!

— Докази! — питав знов Давид Ігорович. — Дивіть, він хоче на все докази, немов би я говорив неправду. Кажи, кажи що є неправдою і на що я маю давати докази! Чи на се хочеш доказів, що я говорив, що Половці нападають, палять городи і села?! На се він хоче доказів! А може се я маю доказувати, що нас всіх князів боліло серце від вашого горя? Се мав би я доказувати?! А може неправдою є се, що ми, князі, погодилися й запрягли мир в Любечі, щоб разом битися з Половцями?! А може ще й се я маю вам доказувати, що князь Теробовлі,

Василько, сидів чогось аж два дні в Мономаху?! Чогось він там сидів! . . . Се все хоче дружинник Василька, щоб я доказував усе! А се все ясне, як сонечко над нами!

Йому потакували. І Давид Ігорович вже вдоволений споглядав по зборі, що побив противника. Але Стефан не змовкав, він бачив, що тут важиться доля його князя і важиться правда. Значить, він не може пропустити одного слова, він кричав:

— Не доказів на Половців та на мир в Любечі, а на зраду нашого князя я хочу! Ті докази давай, господине!

— О ті дрібнички тобі йде! — каже на то Давид. — Так і відразу треба було говорити. — І став розказувати, як то Василько не хотів заїхати в двір князя Святополка. Чомусь то? Сумління не чисте було в нього.

— Спішився в Теробовлю!

— А з Мономахом він мав час два дні змовлятися на нас?

— Се лож!

— Мій пан тисяцький Лазар був в Любечі і все чув. Він чув, як ті змовлялися оба! Василько займе Волинь, Мономах знов Київ, а вічний мир вважали тільки заслоною, щоб нас обманути. Лазар те все чув і бачив, не так пане тисяцький? Змовлялися, відновлювали давні міжусобиці, давали буйство ханові — за те ми й увязнили Василька і мусимо покарати! Очами най заплатить за зраду!

Але тут зчинився крик та рейвах. Давидові дружинники кричали:

— Осліпити! Забрати йому очі, бо присягу зломив на хресті! Кривоприсяжник! Ірод!

Стефан Перебийніс кричав знов:

— Лазаря не було в Любечі! Ми не бачили його там!

Друг Стефана, Володимир, кричав:

— Лазар був в Києві, гуляв та пив у своєї куми, йому те все снилося в похмілью.

Інші кричать знов:

— Неправда, лож, Володимир Мономах все в боротьбі з Половцями. Він не міг зломити присягу, щоб Половці знов ішли на нас!

Кричав щось і Давид і Лазар, та вже серед такого гамору і крику, що їх слів ніхто й не розумів. Як трохи успокоїлося, було чути голос ще тільки одного Стефана Перебийноса. Він не вгавав ні на хвильку, а кричав в одно, одно і те саме:

— Лазаря не було в Любечі, давай, господине, інші, та вже правдиві докази!

Утихало, всі були цікаві на ті нові докази, які подасть князь Давид Ігорович. Князь каже:

— Докази?! Я вже подав усе, що мав.

— Нові, правдиві подай, господине! — кричав Перебийніс.

— Нових доказів, на жаль, не можу вже подати, — відповів князь. — Бо коли Василько змовлявся з Мономахом, з відомих причин на свідка не покликав ні мене, ані нікого з нас. І князь Мономах, що змовлявся, також нікого не хотів покликати на свідка . . . Вони оба змовлялися так тайком,

що про се не знає навіть їх дружина . . . Один мій тисяцький Лазар . . . І я вірю панові Перебийносіві, що він про змову нічого не знає . . . Се було в тайні й перед ним . . . Я вірю, що се його болить і він рад очистити князя, та він боронить справу, якої й не знає. Боронить змову, яка була в тайні навіть перед ним . . .

Тут зчинився ізнов крик . . .

— Доказує тим, що доказів не може дати, на той лад можна кожному закинути і найбільший злочин і сказати: коли він се робив, не кликав прецінь свідків.

Давидові кричали:

— Тут немає що довго говорити, без суду осліпити!

Давид кричав далі:

— Тому кільканацять літ були в Київі великі похорони. Ярополк, князь Волині і брат мого брата, а вашого князя, Святополка, воював з Васильком і Володарем. В імя правди, ладу і в обороні своїх прав ішов на тих, що злучилися вже тоді з Половцями й загарбали його городи. Але злочинці не станули із ним одверто до бою, а наслали окаянного Нерядця, який вбив Ярополка в сні. Невинно вбитого привезено в Київ, ви йшли тоді за його трумною і плакали. Невинно вбитий, в молодім віці, оставив вдову і сиріт малоліток! — мало не плакав Давид. — Ви йшли за трумною, затискали кулаки і в серцях присягли пімсту. І Бог вас вислухав! Злочинець, що вбив Ярополка і знищив вічний мир, — нині в Київі! Але князь Святополк, брат вбитого, завагався в своїй до-

броті. І немає нікого на всій Русі, щоб став в обороні правди, аж я, Давид Ігоревич! . . . Злочинець нині в Києві, — кричав Давид Ігоревич — в дибах в дворі Святополка. Злочинець не сміє безкарно дістатися на волю! Він мусить за кару віддати свої очі! Щоб більш не бачив Києва і всеї Русі, на яку стягав Половців! Половців! Він мусить очами заплатити гріх!

— Осліпити! Осліпити! Най очами заплатить! — вешали Давидові люде, кричали то само й деякі Кияне.

Василькові, а вже найбільше Перебийніс, кричали знов:

— Се все лож, лож! На волю невинного Василька! Він перший ішов на Половців! На волю, на волю!

Кияне, а бодай їх більша часть, ще мовчали, не брали уділу у сварці і загалом не знали, як їм бути в тій справі. Особливо бояри, княжа дружина й всі вищі урядовці були збентежені і не знали, на котрий бік їм перехилюватися: за осліпленням, чи щоб пустити Василька на волю? Вони привикли все іти за своїм князем, часом ішли і проти своєї думки, та годі, не все може чоловік вияснити свою власну думку, тим більше, коли служиться . . . Попирали вони отже уві всім князя, за те і князь попирає їх. Инакші були устами для бояр, инакші для людей . . . І нині бажали бояри піти по думці князя і радити йому те, що він задумував сам. Але нині мов затявся Святополк, так мовчав. Мовчав і ні жадним виразом лица, ні рухом руки не виявляв своєї волі. І як

жеж тут бути? І бояри стали збратися біля старого Полієвкта. Се був рослий, високий мущина, що стояв не далеко князів, пильно ловив кожне слово і все мотав на вус. Про нього говорили, що він має добрий нюх і скоро орієнтується і в найбільш замотаних справах. Сам князь говорив не раз, що колиб дістав ловчого пса з носом старого Полієвкта, заплатив би золотом. Отже тепер присунулися до старого Полієвкта старі і молоді бояри . . . і слідили пильно вираз його лица, — але і з нього не могли нині нічого путнього вчитати. Тоді вони приступали іще ближче і питали:

— Як? Що думає князь?

— Нині і я нічого не розберу! — відповів старий і не спускав ока із князя. — Мовчить, як заклятий, — і далі глядів пильно. — Мовчить і я ніяк не розберу, чи се так дуже ціла справа йому рівнодушна, чи може він не хоче виявити своєї думки, чи може він ще сам її не має? . . . Щоб справа була йому рівнодушна, в те я не вірю, бо тоді він і не скликував би віча. Лишається одно: не виявляє думки, тому що не хоче, або тому, що її ще не має . . . Хоч власне його мовчанка кричить мені в ушах, що він вже має свою думку, а мовчить, бо голосно не може її висказати.

— Значить: хоче осліпити? — спитав сусід тихо.

— Так, але він іще мовчить. Не виривайтеся, побачимо, що воно буде. Мовчить він, мовчимо і ми. Аж він скаже «азь», то ми тоді «буки».

— Але князь хоче почути нашу думку в тім ділі, — казав молодий Рурик.

Полієвкт усміхнувся, каже:

— І в мовчанці він її почує. В нього також добрий ніс . . .

І мовчали бояри, сторонники Полієвкта.

Інші мовчали, бо ще не визнавалися в справі й не мали про неї виробленого суду. Ті бажали вислухати іще інших бесідників. Вкінці третім були ті вічні свари й міжусобиці князів чужі й вони загалом »затикали уши«. Було стільки своїх власних справ та клопотів. Сей журиться, де заробити та відки роздобути грошей, щоб викупити сина, чи там зятя з половецької неволі, той збіднів через безнастанні війни і не в силі вигодувати та одягти під зіму родину. Власні клопоти й жура поморщило не одно чоло, знесли усміх не із одного лица. І що міг їх обходити . . . покійний Ярополк?! Най здоровий спочиває! — але в що діти одягнути? А ще було стільки інших важних справ, от хоч би половецька, дикуни стояли над карком, сеї зіми могли знов по леду перейти Дніпро й зачати весілля. Як радо був би чи не кожний Киянин слухав віча про те: що та як робити, щоб проклятих Аґарян раз на все побити, викинути з України і знов отворити широкі торговельні путі. Кожний був готов і до найбільших жертв, був готов положити і життя в бою, щоб тільки бачити лад і провід і сильну мудру владу. А та влада складалася зі старих дігей, що билися і сварилися о мале і казали, що то є велике. Брат ненавидів брата і себе од-

ного вважав на всім світі добрим і чесним, а всім иншим закидав найбільші злочини й хотів втопити ніж у серце брата. Горожан огортала байдужність до тих всіх сварів, а за тим і до всіх публичих діл.

— Каже брат братові, що він злочинець, видно вони оба однакові . . . Якеж мені діло мішатися між злочинців? . . .

І мовчать Кияне на вічу, яке скликав Святополк під ступені святої Софії.

XX.

Віче. — Пустити на волю!

На ступенях святої Софії виріс старий чернець. Був тоненький, як скипка, і худий, як висохлий перець. Приходив впрост з печері, в якій жив та молився. Останки жовтої глини слідні на одежі й волоссю. Вістка про великий злочин в дворі київського князя дійшла й до нього, до його підземної печері, хоч як був рад втечи із грішного світа, в який вселився сатана і став володіти. Прийшов, щоб правду боронити. Тепер стояв блідий, чи тому, що разило його навіть лагідне осіннє сонце, чи тому, що навіть не хотів дивитися на грішний світ; замкнув очі, випрямився і кричав в далеку даль.

— Ви чули, браття, самого Господа, глаголюща в євангелії, що в послідні літа будуть знаменія на сонці і луні і звіздах і труси землі, війни й голоди. Тоді речене Господом нашим, нині одбувається. Сонце тьмиться, меркне луна і звізди перемінюються. Земля од начала утверджена і не-

подвижима повелінієм Божим, движеться нині. Гріхами нашими колаблеться, беззаконія нашого не може вже носити!

— Не послушахом евангелія святого, не послушахом апостола, не послушахом пророк, не послушахом світил великих, рьку Василія і Григорія Богослова, Івана Златоуста і інших святитель святих! Ми не покаюмся, дондеже приде на нас язик, немилостив, приде за допустом Божим і землю нашу зробив він пустою, плінив наші города і церкви наші розорив, наші матері і сестри віддав на поруганія.

— Схаменіться! — кричав чернець до збору. — Відречіться сатани і всіх його діл! Убойтеся страшного Господнього гніву, що завис над вами! Покайтеся! Припадіть до Господа, повзайте в поросі і зі слізьми в очах просіть Господа, да не внидем в ще больший його гнів!

— Як скорбить мати, що бачить свої діти хорі, так я скорблю нині, видя вас боляща беззаконними ділами. Тому три дні присягали ви мир і любов на хресті в Любечі, а вже нині берете його імя всує! — і чернець знов грозив карами Господніми і взивав, щоб відреклися сатани й покалися. Господь милосердний і простить і покорить під їх ноги ворогів.

— Покайтеся! А Господь зніме затьмініє сонця й місяця і знов утвердить землю у її основах. І розжене Половців. Положить їх, як коло, що котиться вниз, яко трость перед лицем вітру, яко огонь, іже поपालя дуброви, так пожене їх Господь своєю бурею.

І наповнить їх лица струпами, бо вони осквернили й пожгли святі дома Господні. Але покайтеся, імени Господнього не беріть у всує! І не судіть брата, щоби й вас не судили! Покайтеся!

Давид Ігоревич злився. — Як сміє . . . він до мене? . . . — воркотів під носом. Святополк мовчав і потакував черцеві. Старий Полієвкт, що далі глядів пильно в Святополкове лице, губився в догадах. — А може Святополк хоче увільнити Василька? Вагається?

Віче оживало. По промові черця вже чим раз більше голосів кричало з віча:

— Погодіться!

— Увільнити! На волю Василька!

По лівім боці віча промовляв із коня якийсь старець із довгим білим вусом вниз. Перебийніс спитав сусіда, хто се є, відповів, що се Ратибор. До недавна був він найвищий суддя в Святополка, але за правду, з якою розсуджував всі справи, князь не злюбив його. Тепер він оре, сіє . . . Ратибор піднявся високо в сідлі і говорив:

— Воно булоб найліпше поладнувати всі спори тим способом, який подає чернець Дамян. Щоб противники збудили в своїх серцях любов до себе і взаємно простили всі свої провини, щоб почувли Бога в своїй груді і прігнали сатану. Се було би добре, але що вдіяти, як противники таки не хочять собі простити? Як за любов — ненависть, гнів та зависть у їх серцях і бажання втопити ніж у серце свого брата? В таких разях один

всього є вихід, щоб треті, безсторонні розслідили і розсудили спір.

— Не суди другого, щоби й тебе не судили! — кричав із другого боку чернець. — Самі най збудять любов в своїм серці і простять! Самі! Самі! А ми вплинім на них тільки.

— І я за тим, — промовив Ратибор, — щоб князі погодилися сами. Але бачу, що надто вже велике між ними завзяття та ненависть. Що погоджені нині, вони завтра почубляться знова. Тому остався один тільки вихід, щоб нині і то посторонні розсудили отсю болючу справу.

— Наш князь Святополк бажає, щоб ми, зібрані на вічу, подумали із ним думу і подали раду, як бути йому в тім ділі. Добре, ми приймаємо на себе отсей обовязок, але щоб ми могли його сповнити чесно та по правді, як се пристойть горожанам, мусимо знати цілу справу. Тоді щойно можемо радити.

— Князь Давид Ігоревич, — говорив Ратибор далі, — оскаржує князя Василька й Мономаха о злочин зломання присяги, о змову проти себе й князя Святополка і що своїми вчинками улегчують Половцям ізнов напасти на Україну. Ми зібрані маємо судити. Добре, але я питаю тепер князя Святополка і князя Давида Ігоревича і вас всіх: а деж оскаржений? Де князь Василько?

І серед загальної мовчанки говорив він далі:

— В »Руській правді« сказано в тій справі так: »Иже приидеть кровавъ мужь на дворъ или синь, то видокъ ему не искати« —

значить, колиб ось тут перед нами з'явився князь Давид Ігорович обкровавлений, або зі синцями, які наніс йому в бійці князь Василько, то нам до суду висталиб ті синці і рани і ми позавіч моглиб засудити Василька. Але князь Давид станув перед нами без ран та синців. На той випадок каже »Руська Правда«: »аще ли не боудеть на немъ знаменія, то привести ему видокъ, слово проти слова«. А деж є сей видок? Де свідки обох сторін? Де є те слово проти слова? Де князь Василько?!

— Любов ближнього полягає не тільки на тім, щоб, як подає чернець Даміян, все простити ворогам, як радше, щоби й ворогові дати нагоду оправдатися, щоби й наш найбільший та найтящий ворог міг на суді проти наших обвинувачувань подати й своє оправдання, проти нашого слова поставить своє слово. Бож відома річ, що не все то є правда, що каже оскаржуючий і його свідки. В своїм життю пересудив я вже стільки-стільки справ, і знаю се найліпше, як то часто з чорних очернювань та оскаржувань не остане навіть тіни, коли вислухаємо й противника. Як часто валяться цілі майстерно збудовані будівлі очернювань та оскаржувань, як тільки допустимо проти слова слово. Деж князь Василько? Щоб могли ми видати справедливий присуд і порадити князеві те, що добре, ми мусимо почути й Василькове слово. А ще в такій важній справі, як отся.

І Ратибор знов покликувався на »Руську Правду«.

— Вона вимагає, щоб і в найдрібнішій справі переслухати свідків. Ось навіть, як один другому вирве бороду, то мусять бути на те свідки. А тут князеві Василькові закидається не дрібницю, а зломання присяги на хресті, потоптання мира, закидається грубі злочини, грозиться видовбанням очей, і не виводиться його під суд. Не дається йому нагоди, щоб оправдався. — Тому жадав Ратибор, щоб вивести Василька. Колиж би князь сього не вчинив, ні він, Ратибор, ані ніхто, що важить свою думку і сумлінно привик сповняти приняті обовязки, не важиться судити Василька. В таким разі князь Василько мусів би дістатися на волю.

Його слово вражало Святополка. Але рівночасно з тим, воно сподобалося цілому вічу, промовляло до почуття справедливости.

— Без переслухання обвиненого і на куни не карається, а не то на осліплення, — доповняли собі слухачі виводи Ратибора.

— Перед суд Василька! — кричали молоді, яких душі ще не були звикли вірно служити князеві і ві всім без застережень йому потакувати.

— Вивести князя Василька й переслухати! Тоді ми й видамо присуд!

— Отсе й буде справедливо! — кричав і Стефан Перебийніс і старий Микола і інші Василькові.

За думкою Ратибора заявляли, кричали та зчиняли гамір. Давидові Ігоревичу пукало серце із досади. Він кидався, як риба в сіті. Що?! Його перед суд враз з Васильком?! Ще

того не ставало. І добре вийде його справа! І він припав до Святополка і кричав:

— Брате, а що я тобі казав? Мене ріжуть без ножа!

Святополк був збентежений. Старий Полієвкт се спостеріг. Тепер він вже відгадував думку Святополка . . . Святополка сіпали й черці та попи, яких підсилав митрополит, що сам стояв прямо і мовчав, як скеля серед моря. Митрополит мовчав іще. На слово Святополка чекали всі.

І він промовив, та знов нічого не сказав.

І він був за тим, щоб справедливо розсудити справу, але . . . йому не ходило знов о присуд, а він хотів тільки почути їх раду . . . Так, так, розуміється . . . Звиклого чоловіка віддається під суд і ставиться проти слова слово, виводиться послухи і видок . . . — але тут обвинувачений не звиклий чоловік, а князь . . . Не о крадіж, чи розбій, а об змову, на яку не дасться навести таких точних доказів, як на крадіж, влом . . . І тут не суд, а віче . . . З другого боку однак просив їх таки, щоб висказали свою думку, як йому бути в тім ділі, — і так гнувся князь далі у своїх словах то в сей, то в той бік, як билина в полі.

Кияне тратили терпець. Вони бачили, що Святополкові ще чомусь була справа не ясна, мабуть, і він прагнув Василькових очей, та не мав смілости одверто висказати свою жажду. Боявся, крутив. Людей огортала досада, князь не хотів поставити проти слова слово, значить: прагнув крови і но-

вих воєн. І не один сплюнув із досади і став виходити із збору.

— Своїх рук до того не приложу, найчиста буде моя совість.

Лице високого Полієвкта ожило. Він став промовляти.

— Нам справа ясна, як на долоні! На суд немає пощо виводити князя Василька, бож добре сказав се наш князь, що тут не ходить ні о розбій, ні крадіж, а се — політичне діло. Отсе делікатна справа і її не можна так брати, як перше ліпше діло . . . Ні, ні . . . До того справа змови не дотичить нас боярів, ні вас, людіє, ні попів, а самого князя . . . Тому й думаю, що воно буде найліпше, як ми всі ось так порадимо тобі, господине, — і говорив до Святополка. — Князь Василько мав змовлятися на тебе, княже. Тобі, княже, достоїть блюсти своєї голови. Як ти, княже, думаєш, так і поступи. Ми у всім здаємося на тебе і віримо тобі. Думаєш, княже, що правду говорить князь Давид про зраду, карай Василька. Говорить неправду князь Давид, най відповідає перед Богом. Князеві достоїть блюсти своєї голови і він най поступить у тій справі, як сам вважа за добре, ми не мішаємося в ту справу . . .

Святополка обскочили попи і черці, яких наслав митрополит і просили за увязненим. Коли князь вже не хотів віддати обжалованого під суд, най випустить на волю, доказів на зраду Василька немає. А ліпшеж десять винних пустити на волю, як одного невинного засудити.

Святополк зложив руки на груди і промовив:

— Я не маю нічого проти Василька. Се — Давид!

Давид горів і кричав:

— Мій брат Святополк, як мала дитина! Не здає собі справи з того, що йому грозить! — і кричав весь червений до Святополка. — Як ти, брате, пустиш його домів, то вже ні тобі не княжити, ні мені. Василько мусить віддати свої очі! Инакше на Русі не буде ніколи супокою!

Серед загального крику виступив Стефан Перебийніс і став промовляти. Старий воїн розніжнися, розказував про Василька, як батько про свого сина.

Як молодий виріс в неволі, як потім втік і став здобувати з братами стіл, з якого прогнано їх батька. Як на молодих княжат напали Ляхи зі заходу, хотіли загарбати їх землі, але молодий Василько wraz з братами вборонив ту землю. Заслуга отже Василька і його брата, що стримали і далі стримують Ляхів, які вже за Ярослава Мудрого, а потім Ізяслава були в самім Києві. Розказував і про те, як князь Василько стягнув зі степу Бериндичів, Печенігів та Торків і поселив їх на своїм Поділлі, за що мали під його рукою воювати, бо задумав на Половців. Василько поїхав і на з'їзд, бо дорога йому рідна земля, мила його серцю боротьба зі степом. В Любечі й просив князя Святополка й Мономаха, щоб у поході на Половців дали йому йти в першій бороні, на почетнім переднім місці.

— Нині оклеветано його й посуджено об змову. На якій основі? Що колись перед літами згинув Ярополк із руки Нерядця? Давня ся історія. Вже Всеволод розсліджував ту справу в Перемишлі, але за Ростиславичами не знайшов вини. Впрочім се дуже вже давня і всім байдужа справа. І кому справді дорогий мир і боротьба з Половцями, той не стане нині випорпувати давні спори, не стане розятрювати давні погаслі рани. А коли мимо сього ще нині, по присязі на хресті, хто розятрює рани, роздуває вже давно погаслі огні, той найліпше виставляє сам собі свідоцтво, що не о мир йому іде, а поворот крамол та міжусобиць!

— Обвинувачують Василька, що він змовляється з Мономахом. Закидують одні, а другі, мало свідомі в тій справі, стають вірити. Стають вірити, хоч найменша застанова мусить розсіяти всю тьму, розбити всі підозріння. Він, Стефан Перебийніс, був весь час з обома князями. І Олег Святославич був також. Князі їздили на лови. А коли про що розмовляли, то про полк на Половців та похід на Ляхів. А не про бої з Київом та Волиню!

— Дорогі браття, застановіться тільки трохи. Володимир Мономах князем Переяслава, йому й найбільше даються Половці в знаки. Його землі вони й найбільше розносять та пустошать, він і мріяв про те одно тільки, щоб зломити їх силу, а зломити їх силу можна тільки тим, що вбється міжусобицю, заведеться мир і однопільно стануть усі на Половців. Тому й бажав так гаряче

згоди зі Святославичами, тому й покликав всіх князів на мир. І нині, в два дні по присязі, він сам мав би з Васильком нищити своє діло?! Кажіть, чи се є можливе?

— Ні, ні! — кричали вже зі збору.

— Хто тільки хвильку роздумає й застановиться, пізнасть недоречність обвинувачувань. Князь Володимир Мономах не міг отже змовлятися з князем Васильком на князя Святополка і Давида. То з ким змовлявся Василько?! З ким?!

— З Лазарем! Бо й се можна доказати! — жартував хтось із віча.

— Чули ми тут тяжкий закид, що князь Василько остав два дні по мирі в князя Мономаха. Але ось як сами ви се добре бачите, остався й князь Давид у князя Святополка. І невжеж князь князя за те братиме під суд, що той гостить в його брата — третього князя?! Невжеж у нас настало вже таке люте время, що довбатимемо очі за те, що брат гостить брата?!

— Дальший закид був, що князь Василько не відразу загостив в двір князя Святополка. — І Перебийніс пригадував, як се спершу жадав Святополк, щоб Василько чекав у Києві цілий тиждень до іменин, та він спішив домів. А впрочім най би й так було, що свідомо не хотів Василько гостити в дворі князя Святополка цілий тиждень, свідомо не хотів пити й веселитися на його святки, невжеж за те забрати йому очі?! В два дні по присязі на хресті! І ось що виходить: перед загальною виправою на По-

ловців одному із учасників виправи рішають забрати ясний зір, за те, що він сидів в Любечі в Мономаха, а не в князя Святополка! В кілька днів по присязі, коли рішалася боротьба об життя або смерть всієї Русі?! Коли на заході Ляхи, а на сході Половці кують зброю та мечі, ми ще й тоді за пусте братові довбатимемо очі, якому вчора присягали мир, якого уста цілували? Ні, ні! Се було неможливо! В те не вірив Перебийніс.

— Впрочім, в Любечі присягли князі, що коли провиниться котрий з них, другі, його брати, судити його мають. Князям отже треба віддати Василькову справу під розсуд, коли, вже поправді, ті князі не мають мудрішого діла, як розсліджувати, чому то Василько поїхав з Мономахом на лови та чому не міг тижнями чекати в Києві на іменини князя Святополка. Коли вже, поправді, такими пустими дрібницями, в великий тяжкий час, займатися князям!

— В Любечі присягли собі князі мир і любов і прощення, заприсяг се і князь Давид та Святополк, хоч в словах князя Давида не чули ми любови й прощення. Противно: з кожного його слова кричала ненависть і жажда забрати Василькові очі. А присяга на хресті велике діло! — І Стефан звертав увагу, що се не Василько зломив присягу на хресті, як йому закидують, а ломили її ті, що хитро запросили його в двір, невинно увязнили, беззаконно вивели його справу на київське віче, обвиненому не дали спромоги боронитися, а кричали, щоб без суду його осліпити.

— Без суду осліпити! Кожна держава, в якій проводирі ломлять присягу, не виконують заприсяжених прав, без суду осліплюють брата, збудована на безладдю. Безладдя се найбільше лихо і найлютіший ворог кожної держави! І кожна держава, що кара без суду правди, мусить завалитися. Тому звертався Стефан Перебийніс до Киян, щоби не виходили знеохочені із віча та щоби не легковажили собі його, бо тут рішається важна, велика справа. Не дрібна приватна, як се говорив боярин Полієвкт, не справа одного князя Святополка, яку він може по своїй волі та охоті розсудити, а тут рішалася справа цілої держави, усього народу від Ряшева по Тьмуторокань. Тут рішалася справа мира в Любечі й виправ на Половців, рішалася питання, чи заприсяжений мир увійде в життя, чи таки завалиться і знов зачнуться міжусобиці й домашні бої. Володимир Мономах оскаржений також нині. А Володар, рідний брат князя Василька, обстоїть за братом. Від присуду виданого нині залежить мир, або дальші криваві міжусобиці, залежить мир і знищення Половців, або дістануть вони іще більше буйство і знов заллють Україну. Тому й просив Киян, щоби не легковажили собі тої справи, а почувалися до обовязку станути до боротьби за добру, чесну справу. Щоби не опускали віча, а як на полі бою вибороли, щоби їх князь, Святополк, в зрозумінню ваги хвилі віддав князя Василька під суд, а ні, щоби таки так пустив його на волю. Заміти проти князя Василька можна віддати під суд всіх князів, як

се присягано в Любечі, а князі його осудять і як треба, знайдуть його в Теревовлі.

Аж тепер обрушилося віче й ожило.

— На волю Василька! — кричали ті, що не знаходили за князем вини. — На волю! — обзивалися й ті, що не були певні ні його невинности, ні вини, а бажали увільненням скинути зі себе відповідальність. — На волю пусти, господине, Василька! — просили й черці та попи. І ті, що хотіли по правді судити Василька, а виділи, що князь не похочує віддати його під суд, і ті, що бажали чим скорше іти на Половців, і старці, що іще мріяли про поворот колишньої величи рідної землі, — вони всі були одної думки: на волю Василька! А навіть старий Полієвкт, що мав зі всіх найліпший ніс і все вмів відгадати думку князя, згубився нині. Довго, довго слідив він вираз лица свого князя, а далі махнув він рукою і кричить: — На волю князя Василька!

Давид Ігоревич, Лазар, Ковчко та інші Давидові кричали з початку: — Осліпи, осліпи! — Але їх перекричали всі: — На волю князя Василька!

Щойно тепер приступив до князя Святополка митрополит Микола, усміхався вдоволений до князя і щось шепотав. З другого боку Святополка стояв Давид Ігоревич і кричав:

— Брате! Як ти його випустиш на волю, ні тобі вже княжити в Києві, ні мені в Володимирі!

По хвилі, коли все віче було за тим, щоб

увільнити Василька, кидався Давид увесь червоний і кричав:

— Видиш, видиш! Отсе я давно казав! Щож тепер?! Пропав твій київський стіл, пропав вже й мій Володимир!

Святополк розмовляв з митрополитом і в сторону Давида тільки кинув:

— Добре, добре! — що Давида ще більше злостило.

Святополк кивнув булавою, віче втишилося. Святополк дякував їм за їх щиру та сердечну раду. Василька він сам не обвинувачує . . . се брат Давид . . . Він Святополк, випустить Василька ще нині на волю, хіба що знайшлися би нові докази . . . але на Половців, о, на Половців він як найскорше іде в бій. Половці — погани нищать наші землі і т. д. і т. д. І ще раз дякував за щиру та сердечну раду . . .

— Слава, слава, князю Святополку! Слава, слава!

Вдарено в дзвін святої Софії. Народ розходився, Стефан Перебийніс дякував другому та знакомим Киянам за поміч. Дзвін гомонів ще. А в ушах Перебийноса звучало і ще останнє Святополкове слово «хіба що знайшлися би нові докази . . .» і якось так дивно звучали в його ушах кінцеві акорди вічевого дзвону. І, мимо загальної радості і втіхи, що Святополк випустить Василька на волю, через думку Перебийноса перелетіло:

— Се дзвонять по твоїм господині . . .

Але він скоро очунявся і каже до своїх:

— На коні, ідемо в двір по нашого господина.

Вічевий дзвін ударив іще раз протяжне бам, що постелилося по всім Київі і вмовк...

XXXI.

В останнє . . .

Прокинувся в малій кімнатці. Закований в дубові диби.

— За що? була перша думка, коли прийшов до себе. — За що?

Хотів збагнути хочай позірні причини. Що змовлявся з Мономахом? коли він не змовлявся. Разом поїхали на лови, разом мріли мрії про будучі бої з Половцями й Ляхами, що й не стямився, коли минув той час. За що отже диби? Любецький з'їзд? Виступив проти Давида Ігоревича? алеж потім той самий Давид перепрошував його й заприсяг йому мир . . . За щож?! Що не загостив відразу у двір Святополка, за це отсі диби?!

— За щож отже?!

— За що . . . Дурне, дівцацьке! За що міг його увязнити Давид Ігоревич?! Чи мав вишукувати розумові причини в поступках Давида Ігоревича?! Мав вишукувати холодно обдумані, розумні причини, там де грала пристрасть, зависть, ворожнеча? Як би розумом можна було збагнути все! Він серцем чув, своїм серцем відчував ту ненависть, що до нього кипіла в Давидовій душі. Знав жеж Давида ще з неволі. Нещасний Давид на всіх усе нарікав, усіх лихословив і всіх вважав різіємцями, розбишаками, злочинцями, усіх, розуміється, крім себе . . . Він, Василь-

ко, вже давно бачив Давидову душу, як би на долоні, та все його легковажив . . . І Давида все боліло серце, коли хто вище станув понад нього . . . І нині вже все розумів Василько . . . Чому Давид не дав йому своєї молоді дружини? . . . чому і в Любечі? . . . Вже все розумів тепер! Чому й нині . . . проклятий Давид! І в душі Василька будилася ненависть на ненависть і лють та гнів на гнів та лють . . . Вони оба ще зміряться, поборються іще!

І в душі Василька зівалася буря. І він чув, як зближалася хвиля відплати, дикої, безоглядної боротьби, зближалася буря, дика, затьмиться небо й чорні тучі підуть понад Русю. І спадуть з небес густою зливою, вилють потоки і ріки з їх русел і громами битимуть об скелі в темних горах. І смагою палитимуть ліси і людські достатки. Вилють потоки і ріки і котитимуть униз із гір каміння і обриватимуть береги і вирвуть дерева з корінням, і котитимуть їх вниз . . .

Вже давно, давно збиралася та буря! Руська земля ізнов спрагнена крові руських синів, жадна пожежі й людських душ. Мир два дні травав всього! Два дні! І знов шалитиме війна у всій своїй величі і силі й кровожадності! Бо Давидові Ігоревичеві не міг він, Василько, дарувати диб. Не подарує їх його брат Володар, не подарують Давидові Ігоревичеві, тим більше не простять обиду Святополкові. Велику ганьбу та обиду! Руська земля ізнов жадна крові своїх синів, жадна нового посіву білої кости, жадна

людських душ, що птахами літатимуть над нею. І крови, крови, крови!

В ім'я всеясного Дажбога зачав боротьбу з темним Дивом. Темний бог злився, казився і в своїй люті знайшов собі союзників. І нині ловив претемний, чорний Див Давидовими руками його, Василька, в свої обійми. І князь хотів вирватися з Дивової руки, щоб далі могли воювати з ним, щоб знов по руських нивах покотився голос труб і брязкіт шабель, щоб знов полилася кров, аж не ляже чорний Див переможений, побитий. Аж доки його кровю і кровю його внуків не насититься земля!

. . . І чи мав питатися іще: за що? — як вже все було йому ясне!

— Дажбоже, ясний та преясний Дажбоже! І ти віддав мене в руки твого ворога?!

Але! І ясний та преясний Дажбог мав свої слабі хвилі, як і чоловік, людина. Раз ішов в бій і бив грімким перуном з небес і смагою смалив ворогів і своїм промінням аки дощем стріл він сік ряди ворогів. Сам відважний, сильний та могутий. То знов трапив силу і, як змучений воїн в бою, клонив свою голову й засипляв.

Тоді відживав темний Див.

І нині осінь! Осінь! Осінь!

Змучений, пересилений Дажбог цілорічною боротьбою на синьому небі . . . І його око не може все доглянути . . . його ухо не в силі все почути . . . Та не вжеж уже всю силу стратив ясний бог? Не чув, не знав про задуми Мономаха, злучити усіх унуків Дажбога проти внуків Дива?? До сили при-

ходив чорний Див, бачив, що загрожене його царство й кинув клевету. Бо клевета і лож його зброя.

— І ти на то нічого, ясний та преясний Дажбоже?! Не бачить твоє око, не чує твоє ухо?! Як знов валиться в пропасть земля твоїх внуків, як знов чорний Див бере над нею перевагу?!

Під вечір звірився князеві отрок, що приносить їсти, що Давид Ігорович задумав забрати ясний світ.

— Ме-ні? — спитав князь, дивлячися пильно в очі отрокові. — Ме-ні? — і його голос завмер на устах.

Той потакнув.

Князь далі дивився на отрока, його голос завмер. Дивився і більше уже не питав. Дивився, та отрока він уже не бачив, той розплився в темній ночі перед ним, розплилися і стіни в'язниці і зір князя пішов вандрівкою далі. Князь мовчав, ніби дивився однаково на отрока, але не бачив, ні його, ні стін, нічого.

Занімів.

Щойно по хвилі почув, що щось тяжке як би з каменя, або заліза обірвалося в його груді. Обірвалося і впало з тяжким боєм. Як би прорвалася гребля і зібрані хвилі вирвалися на волю. Прірвалася гать і біль розлився каламутною, голосною хвилею по всім його тілі. І найперше почув князь, як щось їдке, болюче та гаряче доплило до його серця і зловило серце, як у залізні кліщі. І заболіло і зойкнуло серце з болю, розширилася грудь від болю і князь зітхнув тяжко

раз і другий. Але ще все дивився німо на отрока. Від груди та від серця той біль підплив розбурханою їдкою та гарячою хвилею до горла. В горлі мав князь вражіння, — що хтось зловив його кістястою, сильною рукою з острими пазурами за горло і дусив, дусив. Рівночасно з тим почув, як змінюється вираз його лица й очей.

А потім нагло він скочив до отрока, як скаче лев на свою жертву, зловив перестрашеного за руки і спитав ще раз:

— Ме-ні?

Той потакнув.

Князь зловився руками за голову, повалився на ложе і ридав, як мала дитина.

— Темна ніч! . . . днями, тижнями, роками! . . . Все життя — одна темна ніч! . . .

І ридав, що його голос наповняв зойками в'язницю й кризь замкнені двері видістався на коридор, де трівожив гридів, що стояли на сторожі й зі страху руками затикали уші. Його голос вилітав кризь стіни і мале віконце на подвір'я й вулицю і затримував людей.

. . . Цілими днями, тижнями, літами, літами одна темна — довга ніч! . . .

. . . Його подруга вірна, Оленочка! . . . Як трівожилася все, коли їхав в бій! . . . Останнього разу побивалася, щоб вертався як найскорше з Любеча! . . . Її вже не побачить, її високого росту, очей темно-синіх, ласкавого усміху . . . і своїх синів, Івана й Юрія, своїх голубів! . . . — І князеві ввиджувалася їх прийдешність . . . Ізгоями підуть в мандрівку життя, як і він пішов по смер-

ті батька, якого отроєно . . . його сини,
його діти, його кров! . . .

. . . Тижнями, літами! . . .

. . . Теревовля! . . . Його Теревовля! . . .

Кільки трудів, недіспаних ночей та кривавих ран . . . Здобув той город у кривавім бою, зробив його княжим столом і звязався з ним сотками споминів і діл. Досі не чув тої звязі так, як нині зачинав її відчувати, коли йому її виривано, коли мав її стратити раз на все. Чув, що натягалися сотки невидимих ниточок споминів, пережитих радощів і болю. Одними кінцями вросли ті невидимі ниточки в його серце, другими лучили його з родиною, дружиною, синами й його городом. Тепер натягалися, рвалися, кровавили серце. Аж нині серед болю пізнавав, які йому дорогі! . . . Тюрки . . . Бериндичі . . . Печеніги! . . . . . І наддунайські Болгари! . . . І його задуми наступити літом та зимою на лядську землю й її під ноги притоптати . . . І в широкий степ! . . . Шоломом пити воду зі синього Дону! . . .

Тижнями . . . літами! . . . Все життя — одна довга, темна ніч! . . . ридає князь і бе головою об стіну.

. . . А може? . . . — і блискавкою будиться нова думка. Як промінь сонця паде в темні челюсти, освічує їх. — А може? . . . Аджеж він невинен . . . Аджеж не задумував ні на Давида, ані Святополка . . . Він се їм вияснить . . . Без суду йогож не осудять . . . Він розмовиться іще з Давидом, Святополком . . . Вияснить все діло . . . Присягав жеж у Любечі, присягали і вони . . .

І вони . . . Се все ще в'ясниться. І верне він іще домів . . .

. . . Сидя біля любої дружини, розказуватиме, які трівожні, страшні хвилі пережив, коли пізнав, які вони всі йому дорогі. Милі в спокою спомини нещастя, що минулося . . .

. . . Та куди щез отрок? Зловіщий! Може не дочув? . . . Щоб усе розпитатися . . . А хоч би . . . він ще розмовиться з Давидом, Святополком . . .

Під вечір увійшла у вязницю княгинина панянка. Приносила їду і стелила ложе.

— Се я, Марія, — говорила до князя і спустила очі вниз. На її лиці виступив рум'янець.

— Твій, княже, отрок Роман приїхав ніні рано попрощатися зі мною . . . Я впередила його, бо в княжім дворі чула про всю змову . . . Чомуж, господине, його не послухав? — питала з докором.

— Се ти впереджувала? — спитав живо.

— Чомуж, княже, не послухав?

— Я вірив у присягу.

— Кому присяга, кому лож, та вже пропало, не вернеться . . . Тепер не піддавайся, княже, тузі. В мене знов був тепер Роман, казав донести тобі, що твоя дружина щиро побивається об тебе. З Киянами змовилися . . . — шептала тихо — і хотіли ще ніні в ночі тебе, княже, викрасти . . . Та стрималися ще. Много-gridів тебе стереже й вони збоялися, щоб ще в більші не вбили тебе диби. Тепер переказують, що справа стоїть добре . . . Князь Святополк скликує завтра

рано вранці віче під святою Софією, щоб воно судило, бо він сам не хоче рішати того діла, прикладати своїх рук. Отже переказує Роман, що справа стоїть добре: Кияне є за тим, щоб князь пустив тебе на волю. Твої дружинники і їздять тепер по Киянах і монастирях і кажуть, що напевно будеш ти вільний . . .

Князь ловив жадно кожне її слово, що животворною, цілющою росю падало на його зболіле, стрівожене серце. І вже по хвилі виступила на його лиці втіха й радість.

— А Давид? — спитав князь.

— Кажуть, що піниться зі злости. Я виділа його, він такий гідкий, рудавий, з бородавкою на лівій щоці. Давид отже піниться зі злости — та що він вдіє проти нашого князя і всіх Киян? Проти всіх Киян!

— Значиться: завтра?

— Переказував і Перебийніс, що завтра, княже, ти уже вільний, вернеш в свою Теробовлю. І я, — докинула по хвилі, ізнов спустивши очі, — хотілаб в Теробовлю . . . Кажуть, що дуже гарний город . . .

— А ще гарніщі хлопці! — жартував уже князь. — Колиж ти, Маріє, спізналася з моїм Романом?

— Як їхали в Любеч . . . Та я мушу вже йти . . . А завтра поїду із тобою, княже.

— Не зі мною, а з Романом — і князь стискав її руку за сердечну добру вість.

. . . Його випустять на волю! Його дружина дбає! . . . Завтра віче . . . Кияне його не засудять, бо й за щож малиб його засудити? Вільний, вільний . . .

Рано вранці загув вічевий дзвін. Князь станув при малім віконці, дивився вниз і вслухався в благодійний, милий голос дзвону, що звіщав йому волю й щасливий поворот домів. Долом спішили київські бояри й голови родин на віче. З двору виїхав і Святополк з Давидом Ігоревичем. Князь стояв і глядів, глядів і чекав, чекав . . . Коло полудня загув ізнов вічевий дзвін . . . Бачив, як вертали з віча. А низом до його віконця підїхали на конях старий Микола й Стефан Перебийніс і Пореєнко й Роман. Веселі, раді. А старий Микола махнув шапкою в гору і кричить:

— Вільний, вільний, вертаємо домів! В Теревовлю!

. . . Вільний! Вільний!

. . . Життя та здоровля такі непевні й крихкі, що доки живеш і доки ти здоровий, одної хвильки не можеш пропустити даром. Тому як тільки вернеться здоровий додому, ще сеї осені йде походом на Польщу, щоб на весну вільну мати руку на Половців . . .

. . . Вернеться здоровий додому, те здоровля й щастя щойно тепер вмітимо вцінити, як мав усе стратити. Розказуватиме своїм синам і вчитиме, як робити шаблею й мечем і жити в світі, бо хтож научить їх тих штук, як не батько? За три-чотирі дні він уже в Теревовлі! . . . Княгиня вийде проти нього . . .

Бідний князь!

Із ясних мрій тче златоглаві парчі, шовки й оксамити нових мрій і снів. А хвилі йдуть за хвилями. Втікає скоролетний час,

що вже ніколи не вертає. Віче скінчилося в південь, ясний Дажбог знижав уже свій віз до синього моря, а в вязницю ніхто не заходе . . . Ніхто . . . Аж вечером ввалилися Давидові отроки в Василькову вязницю, щоб його забрати й вивести.

— Збирайся, княже, їдемо! — говорив високий Дмитро, конюх Давида Ігоревича.
— Їдемо!

— Куди?! — спитав князь, сидячи на місці. На його чоло виступив зимний піт. — Куди їдемо?

— Або я знаю? Мені велено.

Князь не рухався.

— Вставай, княже, їдемо з князем Давидом Ігоревичем.

— З князем . . . Давидом Ігоревичем?! Віче не знайшло за мною жадної вини, ні князь Святополк, де вони? Хочу розмовитися з ними. Де князь Давид Ігоревич? Зрозумій жеж, що без суду не дам себе зарізати. Де князь Давид Ігоревич? Ведіть мене до нього!

Але Лазар наглив. Він і не хотів вдаватися в розмову з Васильком, а наглив на отроків, щоб виносили князя. Та Дмитро, конюший Давида, каже:

— Такому пристойть сповнити його волю, тим більше, як вона така . . . пуста. Хто зна, як ще воно буде . . . — і побіг по Давида Ігоревича. Давид Ігоревич стояв одягнений до дороги таки зараз за дверима. Він виглянув несміло, як миш з діри.

Василько підступив до нього. Блідий на лиці, в обдертій одежі, з кайданами на руці.

— Брате! . . . Хочу розмовитися з тобою й Святополком . . . Бог мені свідком, що я не змовлявся . . . брате, май Бога в серці, що задумав еси ізі мною? — питав Василько ледви чутно. Його голос дряжав, як крила птиці в бурю в воздухах.

— О, ти зі мною нині рад еси говорити, та я не рад! — відповів Давид і, звертаючися до своїх, розказував спішитися. Ті стояли однак мовчки.

— Що задумав еси ізі мною? — питав тихше закайданений.

Давид усміхався і моргав на своїх. В Васильковій душі кипіло. Він бачив ганебну Давидову перемогу, та мимо сего не тратив ще надії.

— Давиде! Віче, попи й Святополк не знайшли за мною вини, кудиж мене везеш?! Хочеш забрати — мої очі?? Давиде! — і він просив. Чув, що понижається, що соромом вкриває своє серце, та однаково просив. — Малими хлопцями попали ми разом в неволю . . . Згадай нашу спільну молодість . . . Чую, що задумав мене осліпити . . . Згадай, брате, нашу спільну молодість і колишню приязнь і сповни моє посліднє, одно одинокє моє до тебе прохання: не бери, мій брате, моїх очей, а все моє життя! . . . Вбий мене цілого! Калікою не пускай! . . . Молю тебе, брате!

Його голос дряжав, виривався йому як невсвоєний, дикий кінь невченому їздцеві. Князь чув, що вже ледви над ним володіє, що ще хвиля — дві, а дикий кінь вирветься з його рук і понесе його світами. Вирветься

тяжким зойком і риданням. Закусував уста і далі благов:

— Убий мене, прошу, благаю тебе, брате, убий, а не муч!

Але Давид мовчав.

Хвильку стояли проти себе мовчки. Гордий, дикий переможець, що потоптав присягу, п'яний своєю побідою, глухий на всі просьби й стогони. І закайданий, побитий, на якого голову наступила нога гордого переможця.

— Убий мене! . . .

Давид знов моргнув на своїх. Ті стали підступати до князя в кайданах, щоб його вхопити. Василько підняв кайдани вгору і кричав диким голосом:

— Давиде, не я зачав із тобою бій, а ти, ти! Забереш мені очі — то знай, що я ще зубами буду гризти, ще нігтями! ще кулаками тебе задавлю! Ти думаєш, чорний круче, що ти вже скінчив із мною?! Сеж тільки початок! Початок! Сліпцем прийду до тебе і зубами буду гризти! Задушу, задавлю тебе!

Князя вхопили, заткали уста та в сіни, та вниз і на задні двері та на віз. Радий Давид Ігоревич скочив на коня і крикнув:

— На Білгород, скоро!

Гнали улицями Київа, що вже спав. Боялися погоні й Давид наглив в одно: скорше, скорше! Бо все ще боявся, що хтось допаде й відібе Василька.

— Скорше, скорше!

Князь лежав ні живий, ні мертвий.

. . . Пропало все! Пропало! Марія зга-

дувала, що Кияне і його дружина мали його відбити . . . Пропало все! . . .

— А може? — родилася ніколи невміруща надія. — Може ще в тій хвилі донесла їм . . . Пустяться в погоню . . . Ще може, може! . . .

Зближався кінець падолиста. Мороз Морозенко морозив уже від кількох днів святу землю, зі степу віяв вітер холодом. Глибокі вибої на шляху і груди болота замерзли й були тверді, як каміння. Давид наглив помімо всего, коні мучилися, а вози підскакували вгору і, тяжкі, падали на землю і гналися далі, як ті горобці, що на тоці визбірюють зерно із полови. Давид наглив в одно: — Скорше, скорше!

Василько лежав звязаний на возі і дивився горі на блакитне темно-синє безмежне небо. Мільони мільонів зір ясних та іще ясніщих виплило на небо. Серединою постелилася молочня дорога, від заходу впливав білолиций місяць. Вони всі миготіли, своїм сяєвом моргали до нього, своєю тишею й безконечністю шептали якусь сумовиту тайну тайн. Шептали, а його серце обзивалося, відказувало їм також якимись тайнами й тугою. Шептали зорі, шептав та моргав місяць.

. . . В останнє бачиш нас . . .

І місяць, рідний брат Дажбога, чи то залюблений в вечірню зорю, чи то скитався з образом братів по небі за покуту. І він дивився на землю, кидав довгі, бліді тіні їздців та возів. Дивився своїм блідим лицем і в лице князя й шептав в його серце:

В останнє . . .

А зорі вже не миготіли і не шептали, а своїм блідим сяєвом, тишею і спокоєм кричали на весь світ:

— В останнє! . . .

Замикав очі й заслонював їх руками, щоб не бачити ясних зір і місяця блідого й блакитного темно-синього, безмежного неба з мільонами мільонів зір. Тоді, тоді замість зір і синього неба — кричало його власне серце:

В останнє . . . В останнє . . .

XXII.

В Білгороді.

Того вечора хотіла Василькова дружина та Іван Саківський з товаришами викрасти князя. Зпочатку думав Іван відбити Василька, але, як стали подрібно обдумувати план, показалося, що мало є в них сили, щоб могли отверто обскочити княжий двір та силою вивести Василька. Тоді порішено, щоб Марія занесла князеві сокири й довгі верівки та впоїла сторожів. Як упоїть їх і ті поснуть, мала вивести князя у свою кімнату. Колиб не вдалося впоїти, мав князь розширити мале віконце у стіні і на довгих верівках спуститися вниз.

Сонце зайшло. Роман скрадався до Марії. Із ними йшов і Іван Саківський. Але що тільки увійшли в двір, як вже по кількох хвилях вибігли з тривожною вісткою, що саме перед хвилею вивезено князя. Не чуючи

ніг під собою, побігли оба скоро до боярина, в якого всі чекали.

— На коні! — крикнув Стефан Перебийніс і його обляв зимний піт. В погоню на білгородський шлях!

Акиндин, що все толкував собі на добре і все ізі всіми хотів жити в згоді, толкував, досідаючи коня:

— Хто зна, чи се не божий палець . . . в Києві ми не були би в силі ні відбити, ані викрасти князя, за те в ночі, а ще серед поля . . . кажу вам, що се божий палець . . .

Затупотіли коні і вже по хвилі були їздці біля княжого двора. В дворі було темно й тихо і в сні погружений мовчав весь двір. Стефан Перебийніс затискував кулаки й підняв руки вгору й кляв:

— Бодай твоє покоління зівяло, як збіжжя без дощу, зісохло, як зерно на скелі, і щоб перед божим гнівом було, як на вітрі пірря.

Його тіни видовжив місяць й вони промайнули по стінах княжого замку.

Вискочили зі Старого города, задуднів міст між Старим і Новим городом. Шезли в Новім. Вже по кількох хвилях виплили в Золотих воротах.

— Скорше! — крикнув Перебийніс. Йому вже видавалося, що перед собою бачить він їздців, хоч се були тільки тіни придорожних дерев.

Затято коней, що ті ледви ногами дотикалися землі. Довгі тіни коней та їздців стелилися полями, видовжувалися й плили рівночасно із їздцями . . .

І на ту ніч повезли його в Білгород.
 І привезли його на возі, окована суша.
 І зісадили його з воза і повели в істобку
 малу.

І коли сидів, узрів Василько Торчина, остря-
 ща ножь.
 І зрозумів, що хочять його сліпити.
 І возопи к Богу плачем великим і стогоном.

І се влізли післані Святополком і Давидом:
 Сновид Ізечевич, конюх Святополка і Дмит-
 ро, конюх Давида
 І почали простирати ковер.
 І простерши зловили Василька, хотіли його
 кинути.

І се влізли другі і кинули його і звязали його,
 І знявши дошку з печи положили на перси
 його,
 І сіли по обох боках Сновид Ізечевич і
 Дмитро.
 І не могли його вдержати.

І приступило інших двох,
 І зняли другу дошку із печи,
 І сіли і придавили його сильно.
 Що аж перси тріскотали.

І приступив Торчин, з племені Бериндичів,
 вівчар Святополка.
 Тримав ніж і хотів ударити його в око.
 І не вцілив в око і перерізав йому лице
 І єсть та рана на Васильку і нині.

І по сім ударив його в око і виняв зіницю.
 І по сім в друге око і виняв другу зінцю.
 І в том часі бисть яко і мертв.

І взявши його на коврі, положили на віз як
 мерця.

І повезли його до Володимира.

І коли його везли, станули з ним, переїхавши
 міст здвиженьський,
 на торговиці.

І зволікли з нього сорочку, кроваву суццю.

І віддали попаді випрати.

Попадя, виправши, вложила на нього, коли
 ті обідали.

І плакати почала попадя, яко мертву суццю
 оному.

Його очутив плач і рече: — де се єсьм?

Они же одрекли йому: — в Здвижені городі

І попросив води, они дали йому.

І випив воду. І вступила в нього душа.

І прийшов до себе і помацяв сорочку і рече:

»Чому есте зняли з мене сорочку?

Да бих в тій сорочці кровавій смерть прийав
 і став перед Богом.»

— — — — —
 Отсе останки пісні невідомого автора
 про нещасного князя, пісні, яку літописець,
 чернець Василь, вписав в оповідання про
 любецький з'їзд. З оповідання ввійшла та
 пісня в нашу найдавнішу літопись, увійшла
 не в однім певно змінена.

Коли до Білгороду пригналася погоня,
 застали одні сліди крови.

З Васильком уже сліпим, втікав Давид далі.

І приїхали з ним до Володимира в шестий день, — кінчить літопись. — Приїхав і Давид з ним, акы нѣкакъ уловъ уловивъ, — як би якого звіра уловивши!

— І посадили його в дворі Кульмїївім і приставили трицять мужів його стерегти. І двох княжих отроків: Улана й Ковча. —

Кінець 1-го тому.

Зміст I-го тому.

I. И рекохъ въ оумѣ своемъ.	стор.
1. В княжому дворі в Тереховлі	7
2. Прихід Торків	21
3. Посли	35
4. Від'їзд	41
II. Имѣмъ ся во единое сердце.	
5. Тини	53
6. Проти волі всіх	61
7. Про завдання князя і дивне числення	70
8. Недавні вороги	82
9. Початок гніву	92
10. Присяга	105
III. И вѣлѣзе Сотона въ сердце нѣкоторимъ моужемъ.	
11. Перед святками Святополка	115
12. Зрада	125
13. Танець Дивові	133
14. Святополкові задуми	149
15. У Видубицькiм монастирі	156
16. Вулицями Київа	167
17. Ув'язнення	179
IV. И по семь оудари и въ око	
18. Перед княжим двором	191
14. Віче — Осліпи!	206
15. че — Пусти на волю!	221
16. останне!	236
18. Білгороді	249

Накладом „Українського Слова“ вийшли досі:

1. Віктор Андрієвський. До характеристики українських правих партій. Берлін, 1921. Стор. 24.
2. В 60-і роковини смерті Тараса Шевченка. Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
3. Бандурист. Жак. Збірка оповідань. Берлін, 1921. Стор. 32.
4. Богдан Лепкий. Незабутні. Літературні нариси. Берлін 1922. Стор. 84.
5. Памяти Івана Франка. Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
6. Віктор Андрієвський. З минулого. Рік 1917 на Полтавщині. 2 частини. Берлін, 1921. Стор. 158+212.
7. Українська літературна мова й правопис. Українська Академія Наук. Найголовніші правила українського правопису і Е. Чикаленко. Про українську літературну мову. Берлін, 1922. Стор. 52.
8. Іван Котляревський. Твори. Том I. Енеїда. З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. XVI+208.
9. Іван Котляревський. Твори. Том II. Наталка Полтавка, Москаль Чарівник і Ода до князя Куракіна. З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. 112.
- 10—12. Дмитро Дорошенко. Славянський світ в його минулому й сучасному. Берлін, 1922. 3 томи. 48. арк. друку. Енциклопедія славянознавства.
13. Володимир Леонтович. Спомини утікача. Берлін, 1922. Стор. 154. Спомини бывшего міністра земельних справ Української Держави в часів його перебування на Україні 1918—1921. р.
14. Іван Герасимович. Життя й відносини на Радянській Україні. Берлін, 1922. Стор. 104.
15. Д-р Степан Томашівський. Під колесами історії. Нариси й статті. Берлін, 1922. Стор. 104.
- 16—17. Олександра Стороженко. Твори. Марко Прохлятий і інші оповідання. 2 томи. Берлін, 1922.
18. Слово о полку Ігоревім. Староукраїнська поема з XII ст. в оригіналі і перекладах, із поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922.

19. Тарас Шевченко. Кобзар. З передмовою Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. XVI+312 великої вісімки в два стовбці. Розкішне ілюстроване видання з кольоровою обгорткою.
20. Тарас Шевченко. Гайдамаки. Розкішне видання з 8-ма вкладними ілюстраціями. Стор. 100+VIII обр.
- 21—22. Тарас Шевченко. Повісти (Артист, Музика й и.), в перекладі на українську мову, під редакцією Б. Лепкого. Берлін, 1922. 2 томи.
23. Тарас Шевченко. Думки. Вибір поезій. Берлін, 1922. Стор. 48, 16°.
24. Достойно есть. Збірка статей, присвячених пам'яті Т. Шевченка. Берлін, 1922. Стор. 24, 16°.
25. Осип Федькович. Вибір поезій. Берлін, 1922. Стор. 32, 16°.
26. Децо про гроші. Стор. 24, 16°.
27. Рідне Слово. Збірка новель і оповідань українських авторів. Берлін, 1922. Стор. 290, 8°. З гарно зробленою обгорткою.
28. Пант. Куліш. Твори. Т. I. Чорна Рада. Берлін, 1922. Стор. 240.
29. Пант. Куліш. Твори. Т. II. Поезії. Берлін, 1923. Стор. 296.
30. Володимир Леонтович. Хроніка родини Гречок. Роман в 6 частинах. Берлін, 1922.
31. Іван Герасимович. Голод на Україні. З 39 образками й діаграмами. Берлін, 1922. Стор. 296.
- 32—33. Володимир Бирчак. Василько Ростиславич. Історична повість у двох томах. Берлін, 1923.
34. Василь Гмець. Кобза та кобзарі. З бібліографічним додатком З. Кузелі й 17 образками. Берлін, 1923.
35. Б. Клиш. Національне виховання. Берлін, 1923. Стор. 40.
36. Пант. Куліш. Твори. Т. III. Україна. Зі вступом, поясненнями й рисунками Б. Лепкого. Берлін, 1923.
37. Пант. Куліш. Твори. Т. IV. Псалтир. Зі вступом і поясненнями Б. Лепкого. Берлін, 1923.
38. Микола Аркас. Історія України. Нове видання з багатьма ілюстраціями.